

ESKİ TÜRK DİNİNİN KOZMOLOJİSİ VE KOZMOGONİSİ*

Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU** - Hüseyin ŞEN***

Öz

Gök Tanrı Dini olarak genel kabul gören eski Türk dininin ritüellerini bir bütün olarak ortaya koymak için bilgilerimiz oldukça yetersiz olsa da eski Türklerin inançlarından kaynaklanan kâinatın nasıl yaratıldığı yani kozmogonisi ile Türk insanının kâinatı tasavvur şekli yani kozmolojisi meselesini ortaya koyabilmek ve zaman içerisinde değişimleri görebilmek için mevcut kaynakların bir bütün olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Eski Türk kozmolojisi ve kozmogonisinin temelinde mavi gök ile yağız yer arasında yaratılmış uçsuz bucaksız bozkırlardaki Türk insanının karakteri ve halet-i ruhiyesinin iyi anlaşılması gerekir. Eski Türklerde kâinatın yaratılışı ve bunun tasavvur şekli onu diğer toplumlardan ayıran önemli bir vasıf olarak karşımıza çıkmaktadır. Çok tanrılı bir yapının tanrıça, put gibi kavramların olmayışı da bu anlayışla direkt bağlantılı olmuştur.

Anahtar kelimeler: Gök Tanrı, Yer-Su İncancı, Atalar Kültü, Kozmoloji, Kozmogoni.

Cosmology And Cosmogony Of Ancient Turkic Religion

Abstract

Though our knowledge is rather inadequate to reveal the rituals of the ancient Turkic religion, which is generally accepted as the religion of the Heaven God, it is possible to reveal the universe originating from the beliefs of the ancient Turks, namely cosmogony and the Turkic people in terms of envisioning the cosmos, resources need to be evaluated as a whole. At the base of the ancient Turkic cosmology and cosmogony, it is necessary to understand the character and the spirit of the Turkic people in the immense steppes created between the blue sky and the place of the rain. In ancient Turks, the creation of the universe and the way it conceives emerges as an important feature that

* Bu makale İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar ve Projeler Birimi tarafından 28630 proje numarasıyla desteklenen *İslam Öncesi Türk İnanış ve Düşüncesinde Gök* isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

*** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi.

separates it from other societies. The absence of concepts such as goddesses and idols, which are very godlike, is directly related to this understanding.

Keywords: *Heaven God, Earth And Water Belief, Cult Of Ancestors, Cosmology, Cosmogony.*

Giriş

Eski Türk dininin kozmolojisi ve kozmogonisi konusuna girmeden önce belirtmemiz gereken önemli bir husus insanoğlunun çok tanrılı dinlerden tek tanrılı dine geçiş yaşamadığı aksine tek tanrılı dinlerin bozularak çok tanrılı inançlara dönüştüğü hakikatidir ki, ele aldığımız konuyu da bu düşünce esasına göre izah etmeye gayret edeceğiz. İlk insan ve ilk peygamber olan Hz. Adem'den itibaren tek tanrı inancı dünya üzerinde mevcuttu, fakat insanoğlu zamanla tek tanrı anlayışını terk ederek değişik tanrılar icat etmiş ve bunlardan da değişik dinler ortaya çıkartmıştır. Bu babda yoldan çıkma ve sapma sonucunda Allah gönderdiği elçilerle kavimleri Vahdete davet etmiştir. Nitekim kutsal kitabımız Kur'an-ı Kerim'de "*Biz peygamber göndermediğimiz kavme zulmedecek değiliz*"¹, denilmektedir. Ayrıca Kuran'ın çeşitli surelerinde kavimlere gönderilen peygamberler ve onların tek tanrı inancına çağırılması hususunda ayetler bulunmaktadır. Kur'an-ı Kerim'deki "*Biz, peygamberlerin bir kısmını size anlattık, diğer bir kısmını ise anlatmadık*"² ayetinden hareketle tarihi süreçte zamanını, mekânını ve ismini bilmediğimiz bir peygamber de Türklere gönderilmiştir diyebiliriz. Türklere gönderildiğine inandığımız peygamber araştırmacıların Gök Tanrı dini olarak isimlendirdiği dini tebliğ etmiştir ve bu din de belli bir müddet muhafaza edildikten sonra aslı yönünden çıkararak bozulmuştur. Bu durumu din tarihçileri deus otiosus³ olarak açıklamışlardır. Çalışmamızda eski Türk dini olan Gök Tanrı dinini ana hatlarıyla ele alıp bu dinin kozmolojisi yani kâinat tasavvuru ve kozmogonisi başka bir deyişle kâinatın yaratılış hikâyesini inceleyeceğiz.

Gök Tanrı Dini

Eski Türk dini hakkında bilgi kaynaklarımız oldukça sınırlıdır. Bu durum Gök Tanrı dininin bütün esaslarının, ibadet şekillerinin, ritüellerinin, bu ritüellerin anlamının ve öneminin ortaya konulmasını zorlaştırmaktadır. Bu konuda komşu kavimlerin Türklere hakkında verdikleri bilgilerden, Türklerin diktikleri abidelerden, geç dönem Arap seyyahların verdiği malumatlardan faydalanarak eski Türk dini olan Gök Tanrı inancına değinmeye çalışacağız.

Eski Türk dini hakkında teferruatı ile bilgi edinebildiğimiz bir kaynak bulunmasa da, bu din hakkında araştırma yapan din ve kültür tarihçileri eski

¹ Kur'an-ı Kerim, İsrâ: 15.

² Kur'an-ı Kerim, Mu'min: 78.

³ Tembel Tanrı, Tanrının tembelleşmesi manasındadır. Tanrının evreni yaratıp yaşam düzenini kurduktan sonra her şeyden elini eteğini çekmesidir. Hayata ve evrene dair işlerle uğraşma işini yarattığı kutsallara bir nevi meleklerle bırakarak bu tip işlerle uğraşmayı kendisine zahmet görmesidir. Mircea Eliade, *Şamanizm*, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitapevi, İstanbul 2006, s. 27; Selim Karakaş, "Türklerin Orjinal Dinleri Meselesi", *Gaziantep University Journal of Social Sciece*, 13 (2), 2014, s. 468.

Türk dininin üç ana hususta toplandığını vurgulamışlardır. Bunlar Tanrı kavramı, Yer-su ve Atalar Kültüdür.

Eski Türk diniyle alakalı bilgi veren kaynakların üzerinde durduğu ortak nokta Tanrı kavramıdır. Eski Türkçede yaratıcıyı ifade eden ve yaratıcı, yoktan var edici manasına gelen Tengri kavramı⁴ tarihi süreç içerisinde değişik dinleri kabul eden Türk toplumu için değişmemiş ve sürekliliğini korumuştur. Mesela Yakutlarda Tangara, Kazaklarda Teri, Soyonlarda Ter, Çuvaşlarda Tura ya da Tora gibi şekillere bürünmüşse de aslını genelde muhafaza etmiştir.⁵ Eliade'nin ifadesiyle bu kavramın bahtı çok açık olmuş, Çin sınırından Rusya'nın güneyine, Kamçatka'dan Marmara Denizi'ne kadar bütün Asya'da kullanılmıştır.⁶

Kaşgarlı Mahmud Tanrı kelimesini hem maddi gök hem de Tanrı olarak açıklamış ve ulu görünen her şeye Tanrı dendiğini belirtmiştir.⁷ Hakikatte Gök (Kök) tabirinin maddi göğü ifade etmemekte yücelik, ululuk bildirmektedir.⁸ Bu durum bir anlam genişlemesi veya bir karıştırma neticesinde meydana gelmiş olabilir. Çünkü Tengri kelimesi sadece Gök Tanrı'yı karşılamak için kullanılmış olmalıdır.⁹ Zira aksi söz konusu olsa Türkler kabul ettikleri dinlerdeki ilaha Tanrı ismini vermezlerdi.

Eski Türkler Tanrıyı gökte düşünmüşlerdir. Bu durum gayet normal karşılanmalıdır. Türklerin mensup olduğu bozkır kültüründe, yaşam tarzı olarak duvarlar, kaleler ve sınırlar bulunmamaktadır. Doğayla baş başa olan bu toplum bozkırın sonsuz boşluğunda ufuk çizgisinde görebildiği tek şey göğün sonsuzluğudur. Bu yüzden yüce yaratıcı olan Tanrının ancak bu sonsuz görünen mekâna sığabileceği veya kendi büyüklüğünü ve yüceliğini bu yolla gösterebileceği düşünülebilir.

Türklerin Tanrıya verdikleri anlamlardan birisi de saran, kavrayan kuşatandır.¹⁰ Kelimenin bu anlamından yola çıkarak bir yorum getirecek olursak yukarıda söylediğimiz gibi Tanrının gökte her şeyi saran, kuşatan olduğu söylenebilir. Bu düşünce kendisini Türk yaşam biçimine de yansıtmıştır. Türk çadırı tıpkı gök gibidir. Çadırın tabanı da yer olarak algılanırsa gök kubbe şeklini alır ve dünyayı sarar. Oğuz Kağan Destanı'nda da evren yay şeklinde kavisli yani kubbeli tasavvur edilmiştir.¹¹

Öte yandan göğün kendisi bir aşkınlığı, yüceliği, gücü ve kutsallığı sembolize etmektedir. Göğün yüceliği onun sonsuz olan yüksekliğinden kaynaklan-

⁴ Şaban Kuzgun, *Dinler Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s. 71.

⁵ Ünver Günay - Harun Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2009, s. 58; Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 28; Jeal Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, Kabalı Yayınları, İstanbul 2003, s. 114; Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 3*, Alfa Yayınları, İstanbul 2017, s. 12-13; Eliade, *Şamanizm*, s. 27.

⁶ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 3*, s. 13.

⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk, III*, Çev. Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara 1985, s. 377.

⁸ Hikmet Tanyu, *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnanca*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1986, s. 15.

⁹ Günay - Güngör, *a.g.e.*, s. 59.

¹⁰ İsmail Taş, *Türk Düşüncesinde Kozmoloji-Kozmogoni*, Kümen Yayınları, Konya 2002, s. 153.

¹¹ Taş, *a.g.e.*, s. 153.

maktadır. İnsanoğlu en yüce yere tanrısallık atfeder. Gök, sınırsız genişliği, daimi var oluşu ve göz alıcı parlaklığıyla sürekli olarak insan zihninde bir yücelik, azamet ve esrarengiz güç hissi uyandırmaktadır. Yıldızların uyumlu devri, bulutların hareketleri, fırtınalar, yıldırımlar, şimşekler, meteor, gök kuşağı gibi herhangi bir semavi olay söz konusu kutsalın tezahüründen bir andır. İnsanoğlu bu nedenlerden dolayı göğün yapısına ve gökte meydana gelen birtakım olaylara kutsallık atfetmiştir.¹² Gök, cismani ve ruhani varlıkların, mekân ve zamanın üstünde bir varlık demektir.

Türklerin eski dini olarak adlandırılan Gök Tanrı dininin menşei araştırmacılar tarafından bozkır kavimlerine atfedilmektedir. Bunun sebebini de Türklerin mensup olduğu yaşam biçimine bağlamaktadırlar.¹³ Zira Türkler toprağa bağımlı olmadıklarından bereket Tanrıları veya Tanrıçaları bulunmamaktadır. Ayrıca kutsal evlilikler ve bu evliliklerden doğan çocuklarda bu dini sistem içerisinde yer almamıştır. Türkler kâinatı bir bütün olarak ele aldıkları için dişi veya erkek olarak nesnelere parçalamamışlardır. Bu durum düşünmemize ve düşündüğümüzü yansıtmamıza yarayan dilimize de yansımış kelimelerde dişi ve erkek ayırımına gidilmemiştir. Bu sebepten dolayı da Türklerde Tanrıça kavramı bulunmamaktadır.¹⁴

Türklerin eski dini ile alakalı bilgi bulunan en önemli Çin kaynakları “*Wei shu*” ve “*Sui shu*” yıllıklarıdır. Bu yıllıklarda birbirinden zıt bilgiler verilmektedir. *Wei shu*’da eski Türk dini ile alakalı bilgiler şu şekildedir:

- 1- Doğu ülkesine hürmet alameti olarak Han’ın otağına doğu tarafından girerler,
- 2- Her yıl bütün seçkinler birlikte ecdatlarının mağarasına kurban getirirler.
- 3- Beşinci ayın 10-20. günleri arasında hepsi bir yere yığılıp Gök ruhuna kurban keserler.
- 4- Dugin’den 500 Li¹⁵ batıda bir dağ vardır, dağın zirvesinde ne ağaç ne de ot biter. O bodun - İnlı diye isimlendirilir. Tercüme edecek olursak bu ülkenin himayeci ruhu demektir. *Wei shu*’dan 50 yıl sonra düzenlenen *Sui shu* (VII. yüzyılın 30. yıllarından) ihtiva bakımından *Wei shu* ile aynı bilgileri vermekte sadece ondan farklı olarak şeytana ve ruhlara hürmet beslendiğini ve sihirbazlara inanıldığından bahsetmektedir.¹⁶

Bu iki yıllıkta karşımıza çıkan önemli öğelerden ilki Güneş kültüdür. Zira kaganın otağına doğudan girilmesi güneşe saygıdan dolayıdır. İkinci önemli nokta ise ecdat kültüdür. Bilindiği gibi Türkler senenin 5. ayının 10-20. günlerinde ecdat mağarasına gider ve orada atalarına kurban sunar. Bir diğer önemli husus ise Gök Tanrı’ya kurban hususudur.¹⁷

¹² Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Alfa Yayınları, İstanbul 2017, s. 65 vd.

¹³ İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980, s. 56; Günay - Güngör, *a.g.e.*, s. 59; Abdülkadir Kıyak, “Türk Kültüründe Gök İle İlgili İnanışlar”, *Hikmet Yurdu*, Cilt: 3, Sayı: 6, Malatya 2010, s. 215.

¹⁴ Güngör, *Türk Budun Bilimi Araştırmaları*, Kıvılcım Yay., Kayseri 1998, s. 23; Günay - Güngör, *a.g.e.*, s. 63.

¹⁵ Li, Uzak Doğu’da yaklaşık 500 m’ye denk gelen uzunluk birimi, Lev Nikolayevič Gumilëv, *Eski Türkler*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 103.

¹⁶ Güngör, *Türk Budun Bilimi Araştırmaları*, s. 26; Gumilëv, “Eski Türk Dini”, *Türk Kültürü*, Çev. Harun Güngör, Sayı: 337, Yıl: XXXII, s. 524.

¹⁷ Gumilëv, “Eski Türk Dini”, s. 26.

Yıllıkların dışında Hun Tan-hu'su Mo-tun'un M.Ö. 176 yılında Çin hükümdarına yazdığı bir mektup da zaferlerini Gök Tanrı'nın yardımıyla kazandığını bildirmektedir.¹⁸

M.S. III. yüzyılda T'o-pa sülalesi Hunların dini akidelerini sürdürmüştür. İlkbaharın ilk ayında Gök Tanrı'ya, doğu tarafında bulunan tapınakta atlara kurban keserler; sonbaharın ilk ayında Gök Tanrı'ya kurban ayini yaparlardı. Dini ayinler ve kurban törenleri belli bir düzene göre yapılırdı. Taş ev içerisinde göğe, yere ve atalar ruhuna kurban keserlerdi. Kurban töreninin ardından da kayın ağacı dikerlerdi.¹⁹

Hunlardan sonra Türkistan'da büyük bir devlet kurmuş olan Göktürklerde atalarının inancını sürdürmüştür. Kendilerinden kalan abidelerde Tanrı inancı açık olarak görülmektedir. Göktürklerle alakalı Çin yıllıkları kagan çadırının Ötüken ormanında olduğunu, kapısının doğuya açıldığını ve her yıl boy başbuğları ile beraber atalar mağarasına kurban sunduklarını belirtmekte ve ilkbaharın ilk ayının ilk on günü içerisinde ırmak kıyısında Tanrıya kurban kestiklerini kaydetmektedir. Ayrıca Ötüken Dağı'nın batısında 500 Li mesafede yüksek bir dağın bulunduğunu, bu dağın üzerinde ağaç ve ot olmadığını, buraya Budun İnlı ismi verildiğini, bu ismin ülkenin koruyucu ruhu anlamına geldiği bildirilmektedir.²⁰ Yine Çin yıllıkları Göktürkler hakkında "Tanrıların suretini keçeden yapar ve deri torbalar içerisinde muhafaza ederlerdi. Yılın dört çağında bu Tanrılara kurban keserlerdi."²¹ demektedirler. Bu durum yani Tanrı diye adlandırılan ve keçeden yapılan suretler putlarla değil Atalar Kültüyle alakalıdır. Çin yıllıkları Hunlardan sonra Türkistan'da devlet kuran Türklerin dininden bahsederken tıpkı Hunlarda olduğu gibi Gök Tanrı'ya, Yer-Suya, Güneşe ve Aya kurban sunduklarını belirtmektedirler.²²

Doğu kaynakları yanında VII. yüzyıl Bizans tarihçisi Simokattes Göktürklerin ateşe, suya, toprağa tazim ettiklerini fakat sadece yerin ve göğün yaratıcısı bildikleri Tanrıya taptıklarını belirtmiştir.²³

Konumuzla alakalı Göktürk Abideleri'nde geçen Tanrı, Umay, Yer-sub gibi terimler her ne kadar Türk dinini tam manası ile açıklamasalar bile bizlere bu din hakkında önemli bilgiler vermektedir. "Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum. Sözümlü tamamıyla işit."²⁴ Bu mecazi bir benzetme olarak algılanmalı ve kelime anlamına göre alınmamalıdır. Burada

¹⁸ Fuat Bozkurt, *Türklerin Dini*, Cem Yayınları, İstanbul 1995, s. 25.

¹⁹ Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976, s. 4; T'o-palar hakkında geniş bilgi için bakınız Kürşat Yıldırım, "Erken Tabgaç (T'o-pa) Tarihinin Ana Hatları (Wei Shu'nun İlk Bölümüne Göre)", *Turkish Studies*, Cilt: 7, Sayı: 3, Ankara 2012, s. 2711-2738.

²⁰ İnan, *a.g.e.*, s. 5-6; Tanyu, *a.g.e.*, s. 45-46.

²¹ İnan, *a.g.e.*, s. 6.

²² İnan, *a.g.e.*, s. 3.

²³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005, s. 31; Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 117; Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s. 63-64.

²⁴ *Bilge Kagan Abidesi*, Kuzey 1; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011, s. 3; Buradaki Tanrı gibi ifadesi Durmuş Hocaoğlu bir tazim ifadesi olarak yorumlamıştır. Durmuş Hocaoğlu, *Türk-İslâm Düşüncesi ve Modern Fizikte Kozmos*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994, s. 113.

muhtemelen kut vurgulanmaktadır. Zira yönetme yetkisi kagana Tanrı tarafından verilmiştir. Göklerin ve alemin yöneticisi Tanrıdır. Yeryüzünde onun temsilcisi bir nevi gölgesi Türk Kaganıdır. Kutsallığını ve önemini belirtmek amacıyla Tanrı gibi sözcüğü kullanılmış olmalıdır.²⁵ Ayrıca araştırmacılar tarafından bu satırın girişindeki “*Tengri Teg Tengri*” ifadesi, Tanrı sadece kendisine benzemekte başka hiçbir şey ona benzememektedir şeklinde açıklanmış ve bu ifadenin İslamiyet’teki Vacibu’l-vucud kendi zatıyla kayım Allah inancıyla aynı anlama geldiği vurgulanmıştır.²⁶

“*Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış. İnsan oğlunun üzerine ecdadım Bumun Kağan, İstemi Kağan oturmuş.*”²⁷ Bu ifadede kozmoloji ve kozmogoni hakkında bize fikir vermektedir. Her ne kadar yaratmanın Tanrı tarafından gerçekleştirildiği belirgin olmasa da yaratıcı Tanrıdır. Türk Kaganı’nı seçen, tahta oturturan O’dur.

“*Yukarıda Türk tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş.*”²⁸ Buradan açık olarak Tanrının her şeyi idare ve sevk ettiği çıkartılabilir. Mukaddes yer-su tabiri ise eski Türk dini sistemi içerisinde var olan ve Türklerin faydasına çalışan manevi güç olarak Türklere yardımcı, iyiliksever birer kuvvettir.²⁹ Özellikle büyük devletler döneminde bu tabir Türk vatanını karşılamıştır.³⁰

“*Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş.*”³¹ Bu bilgi bize Türk Tanrısı’nın zaferleri lütfettiğini göstermektedir.

“*Kırk yedi defa ordu sevk etmiş, yirmi savaş yapmış. Tanrı lütfettiği için illiyi ilsizletmiş, kağanlığı, kağansızlaştırmış, düşmanı tabi kılmış.*”³²

“*Tanrı, il veren Tanrı, Türk Milleti’nin adı sanı yok olmasın diye, kendimi o Tanrı, Kağan oturttu tabii.*”³³ Kagan’ı tahta oturtan O’dur.

“*Küçük kardeşim Kül Tigin vefat etti. Kendim düşünceye daldım. Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için türemiş.*”³⁴ Burada insanın ölümlü, Tanrının ölümsüz olduğunu vurgulanmaktadır. Tanrı zamana hükmedendir. Ölümün zamanını bildiren O’dur.

“*Yukarıda Türk tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk Milleti yok olmasın diye, milleti olsun diye babam İltiriş Kağan’ı, annem İlbilge Hatun’u göğün tepesinde tutup yukarı kaldırılmış olacak.*”³⁵ Buradaki tutup kaldırmak ibaresi birebir aynı olmasa da İslam dinindeki Arş-ı Alaya benze-

²⁵ Tanyu, *a.g.e.*, s. 29.

²⁶ Kuzgun, *a.g.e.*, s. 71; Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 699.

²⁷ *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 1; Ergin, *a.g.e.*, s. 9.

²⁸ *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 11; Ergin, *a.g.e.*, s. 13.

²⁹ Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s. 26-27.

³⁰ İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 30-31.

³¹ *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 12; Ergin, *a.g.e.*, s. 13.

³² *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 15; Ergin, *a.g.e.*, s. 13.

³³ *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 25-26; Ergin, *a.g.e.*, s. 17, 19.

³⁴ *Kül Tigin Abidesi*, Kuzey 10; Ergin, *a.g.e.*, s. 27.

³⁵ *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 11; Ergin, *a.g.e.*, s. 13.

mektedir. Burada kastedilen tutulup göğünde yukarısına çıkarılmaktır. Bir nevi kutsiyet arz ediyor olabilir, zira Kagan ve soyu normal insanlar değildir, onlar Tanrı tarafından seçilmişlerdir, özel ve kutsaldırlar. Bu durumdan dolayı tutulup yükseltilmiş özel bir statüye çıkartılmış olabilir.³⁶

“...Tanrı buyurduğu için on dört yaşında Tarduş Milleti üzerine şad oturdum.”³⁷ Tanrının iradesi ile kagan olduğunu bir kez daha vurgulamaktadır.

“Türk, Oğuz beyleri, milleti iştin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk Milleti, ilini töreni kim boza bilecekti?”³⁸ Tanrının izni ve isteği olmadan kimsenin Türk düzenini bozamayacağı belirtilmektedir. Ayrıca bu satırlardan kıyamet algısı da çıkartılabilir.

“Önce Kırgız kağanını balbal olarak diktim. Türk Milleti'nin adı sanı yok olmasın diye, Babam Kağanı, annem hatunu yükselten Tanrı, il veren Tanrı, Türk Milleti'nin adı sanı yok olmasın diye, kendimi o Tanrı kağan oturttu tabii.”³⁹

“Ondan sonra Tanrı buyurduğu için, devletim, kısmetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim.”⁴⁰

“...Tanrı kuvvet verdiği için orda mızrakladım, dağıttım. Tanrı bahşettiği için, ben kazandığım için Türk Milleti kazanmıştır.”⁴¹

“...Tanrı buyurduğu için otuz üç yaşında... idi.”⁴²

“Üstte Tanrı, mukaddes yer, su, amcam kağanın devleti kabul etmedi olacak. Dokuz Oğuz kavmi yerini, suyunu terk edip Çin'e doğru gitti.”⁴³

“...Tanrı buyurduğu için kendim oturduğumda dört taraftaki milleti düzene soktum ve tertipledim... kıldım.”⁴⁴

“Üstte Tanrı, altta yer bahşettiği için gözle görülmeyen, kulakla işitilmeyen milletimi doğuda gün doğusuna, güneyde... batıda... Sarı altınını, beyaz gümüşünü, kenarlı ipeğini, ipekli kumaşını, binek atını, aygırını, kara samurunu, mavi sincabını Türk'üme, milletime kazanı verdim, tanzim edi verdim ... keder-siz kıldım. Üstte Tanrı kudretli...”⁴⁵

“Ondan sonra Tanrı bilgi verdiği için bizzat o hakanı ilerlettim.”⁴⁶

“Tanrı, Umay, kutsal yer su, (onları) bastı. Niye kaçıyoruz? Çok diye niye korkuyoruz? Az(ız) diye niçin yenilelim; saldıralım dedim.”⁴⁷ Burada üzerinde durulması gereken Umay'dır. Daha önce belirttiğimiz üzere düşünmemize ve düşündüğümüzü yansıtmamıza yarayan dilimizde kelimeler için dişi ve erkek ayrımına gidil-

³⁶ Tanyu, a.g.e., s. 30.

³⁷ Bilge Kagan Abidesi, Doğu 14-15; Ergin, a.g.e., s. 39.

³⁸ Kül Tigin Abidesi, Doğu 22; Ergin, a.g.e., s. 17.

³⁹ Bilge Kagan Abidesi, Doğu 20-21; Ergin, a.g.e., s. 41-43.

⁴⁰ Bilge Kagan Abidesi, Doğu 23; Ergin, a.g.e., s. 43.

⁴¹ Bilge Kagan Abidesi, Doğu 32-33; Ergin, a.g.e., s. 47, 49.

⁴² Bilge Kagan Abidesi, Doğu 34; Ergin, a.g.e., s. 49.

⁴³ Bilge Kagan Abidesi, Doğu 35; Ergin, a.g.e., s. 49.

⁴⁴ Bilge Kagan Abidesi, Kuzey 9; Ergin, a.g.e., s. 61.

⁴⁵ Bilge Kagan Abidesi, Kuzey 10-11; Ergin, a.g.e., s. 61.

⁴⁶ Tonyukuk Abidesi, I. Taş, Batı 6; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1994, s. 102.

⁴⁷ Tonyukuk Abidesi, II. Taş, Batı 3-4; Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergah Yayınları, İstanbul 2016, s. 617.

memiştir. Bu da Türklerde Tanrıça kavramı bulunmadığına bir işaret sayılabilir.⁴⁸ Umay'ın çocukların koruyucusu bir ruh olduğu genel olarak kabul edilmektedir.⁴⁹

*"Tanrı, lütfettiği için, çok diye korkmadık, savaştık."*⁵⁰

*"Kağanımla ordu gönderdim. Tanrı korusun."*⁵¹

Abidelerden Gök Tanrı'nın özellikleri ve görevleri belirlenebildiği kadarıyla şu şekildedir.

1- Tanrı, sonsuz bir hayata sahiptir, ezeli ve ebedidir;

2- Tanrı her şeyi yaratır;

3- Tanrı yaşatır;

4- Tanrı öldürür;

5- Tanrı üstün bir kudret sahibidir. Kaadirdir;

6- Tanrı insan kaderine hâkimdir. İnsana güç, başarı, zafer verir. Acunu

(Kâinatı) yönetir;

7- Tanrı irade sahibidir;

8- Tanrı kelâm sahibidir;

9- Tanrı her şeyi en iyi bilendir, insana bilgi verendir;

10- Tanrı, esirgeyici, koruyucudur;

11- Tanrı, kulun duasını kabul edendir;

12- İnsan, Tanrı'nın buyruğunda onun kuludur.⁵²

Tuna Bulgar Devleti (681-803) hükümdarı Omurtag Han (814-831) tarafından babası Krum Han (803-814) adına Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda (Şimnu'nun doğusunda) Madara kasabası yakınlarında Grek alfabesiyle diktirilen Madara Kaya Kabartması üzerinde bulunan kitabede de Türklerin dini hakkında bilgiler bulunmaktadır. Kabartmanın sağ tarafındaki kitabede *"Burnu kesik İmparator'a ben, Tanrı tarafından gönderilen Kişin⁵³ ve atalarım inanmadı."*⁵⁴ Buradaki ben Tanrı tarafından gönderilen Kişin ifadesi hâkimiyetin Tanrı tarafından verildiğinin göstergesi olarak yorumlanabilir. Ayrıca I. kolon üzerindeki kitabede *"Tanrı tarafından gönderilen cömert Krum Han"*⁵⁵ kaydı bulunmaktadır. Bu da bize Kaganın Tanrı tarafından gönderildiği inancının Hunlar ve Göktürklerde olduğu gibi Bulgarlarda da bulunduğunu göstermektedir. III. kolonun üzerindeki kitabedeki *"...ve Tanrı tarafından gönderilen Omurtag Han onun için çok ağladı. Tanrı tarafından gönderilen Tanrıya benzer Malamir Han..."*⁵⁶ ifadesi bize Kül Tigin Abidesi'nin güney yüzünün

⁴⁸ Güngör, *Türk Budun Bilimi Araştırmaları*, s. 23; Günay - Güngör, *a.g.e.*, s. 63.

⁴⁹ Umay için bkz. Saadettin Gömeç, "Umay Meselesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, İzmir 1990, s. 277-282; Ahmet Taşağul, "Türkler Tarafından Şereflendirilen Bir Moğol Ruhı 'Umay'", *Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2, Cilt: 2, İstanbul 1995, s. 204-211.

⁵⁰ *Tonyukuk Abidesi*, II. Taş, Batı 5-6; Ergin, *a.g.e.*, s. 77.

⁵¹ *Tonyukuk Abidesi*, II. Taş, Doğu 3; Ergin, *a.g.e.*, s. 81.

⁵² Tanyu, *a.g.e.*, s. 33.

⁵³ Kitabede geçen Kişin Krum Han'ın kardeşidir ve Krum Han'dan sonra çok kısa bir süre Bulgar tahtına geçmiştir. Ali Ahmetbeyoğlu, "Madara Kaya Kabartması ve Kitabeleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı*, İstanbul 1994, s. 43.

⁵⁴ Ahmetbeyoğlu, "a.g.m.", s. 43.

⁵⁵ Ahmetbeyoğlu, "a.g.m.", s. 47.

⁵⁶ Ahmetbeyoğlu, "a.g.m.", s. 50.

giriş satırlarını “Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kaganı...” hatırlatmaktadır. Bu ifadelerin Göktürk Abideleri’yle benzer olması bize gösterir ki, Türk Milleti hangi coğrafyada yaşarsa yaşasın ana karakteri değişmemektedir. Hunların, Göktürklerin, Uygurların düşüncesi Avrupa’da devlet kurmuş Türklerde de devam etmektedir.

Eski Türk dini hakkında seyahatnameler de önemli bilgiler içermektedir. Bunların başında gelen İbn Fadlan Seyahatnamesi’nde konuyla alakalı önemli bilgiler verilmiştir.

İbn Fadlan, İtil Bulgar Devleti’ne yaptığı seyahati esnasında güzergâhı üzerinde bulunan Oğuz yurdundan geçmiş ve onlar hakkında göçebe olduklarını ve güç şartlarda yaşadıklarını bildirmiştir. Ardından şu şekilde devam etmiştir: “İçlerinden biri zulme uğrar ve sevmediği bir şeyle karşılaşırsa başını semaya kaldırır ve “bir Tanrı” der. Bu Türkçede bir Allah anlamındadır. Türkçede bir Arapça’daki vahid, Tanrı ise Allah karşılığıdır.”⁵⁷

İbn Fadlan’ın Türkler ile alakalı verdiği bilgilerden birisi de Türklerin suya gösterdiği saygıyla alakalıdır. Türklerin yıkanmadıklarından ve cünüp olarak geldiklerinden bahsetmektedir. Bu yer-su inancıyla alakalıdır. Türkler suyu daha doğrusu tabiatı kutsal saydıklarından onların bir ruhu olduğunu ve kirletilmemesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Ayrıca İbn Fadlan Türklerde zina yapmanın yasak olduğunu, eğer yaparlarsa ölüm cezası ile cezalandırıldığını da bildirmektedir.⁵⁸

İbn Fadlan Bulgarlar hakkında “Kadınlar ve erkekler hep beraber nehre girip çırılçıklak yıkanır. Birbirlerinden kaçmazlar. Bununla beraber, herhangi bir şekilde zina etmezler. Zina onlara göre en büyük suçlardandır. İçlerinden biri zina ederse, kim olursa olsun, dört kazık çakıp el ve ayaklarını bunlara bağlarlar. Sonra onu, baştan aşağıya balta ile iki parçaya ayırırlar. Kadına da aynı cezayı tatbik ederler. Kadın ve erkeği ikiye ayırdıktan sonra vücutlarının parçalarından her birini bir ağaca asarlar. Hırsız da zina yapan gibi öldürülür”⁵⁹, demektedir. Hem Oğuzlar hem de Bulgarlarda zinanın yasak olması ve suçlunun ölümle cezalandırılması eski Türk dininde bu davranışın günah olarak sayılabileceğini gösteriyor olabilir.

İbn Fadlan haricinde Türklerin eski dini hakkında Ebu Düle’de Türk, Hind, Çin ülkelerinden bahseden birinci risalesinde bilgi vermiştir.

Ebu Düle’f’in kayıtlarına göre; Çiğil kabilesi, Mecû’si değildir, dedikten sonra “Süheyl, Zühal, İvizler, Büyükayı, Küçükayı ve Oğlak Burcu yıldızlarına taparlar. Çoban Yıldızı’na ‘rabların rabbi, Tanrıların Tanrısı derler. Çiğiller uyusal kimselerdir. Kötülük yapmaktan kaçınırlar’ diye ilave eder.”⁶⁰ Ebu Düle’f’in verdiği bilgide Kutup Yıldızı’na rabların rabbi denmesinin sebebi ona tapılma değil aksine kozmolojik olarak Tanrı mekânı olarak sayılması ile alakalıdır. Türk evren tasavvuruna göre Kutup Yıldızı, Gök Tanrı’nın mekânı ve göğün

⁵⁷ İbn Fadlan Seyahatnamesi, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s. 10.

⁵⁸ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 10-11.

⁵⁹ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 31.

⁶⁰ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 64.

merkezidir. Kutup Yıldızı sabit olmak üzere yıldızların onun etrafında döndüğü düşüncesi hâkimdir. Bu açıdan bakıldığında adı geçen boyların bu yıldızlara tapmadığı Gök Tanrı'nın sarayı olması nedeniyle saygı duydukları anlaşılır.

Oğuzlar bahsinde: "Oğuzların taştan, ağaçtan ve kamıştan inşa edilmiş yapılarla sahip olan bir şehirleri vardır. Bunların içinde putlar bulunmayan büyük bir mabetleri vardır. Büyük bir hükümdarları bulunur. Hindistan ve Çin'le ticaret yaparlar."⁶¹ demektir. Burada bizim dikkatimizi çeken Oğuzların mabedinin bulunması, ancak bu mabetlerde putların olmamasıdır.

Kırgızlar hakkında: "Mabedleri ve yazı yazmak için kullandıkları alfabeleri vardır. Kendilerine has kanunları ve merasimleri de vardır. İbadet ederken okudukları manzum duaları ve ilahileri vardır... Senede üç defa bayram yaparlar. Güneye dönerek, ibadet ederler. Zühal ve Zühre yıldızlarını uğurlu, Merih yıldızını uğursuz sayarlar."⁶² demektir. Kırgızlar hakkındaki bu bilgilerde yıldızların kutsallığı kozmoloji ile alakalı olmalıdır.

Kaynaklarda eski Türk dinindeki Tanrı'yla ilgili bilgileri elimizden geldiğince aktardıktan sonra, bu dini sistemin içerisinde var olan yer-su inancı ve Atalar Kültü'ne de değinmek gerekmektedir.

Yer-Su

Yer-su kelime manası olarak yeryüzü anlamına gelmektedir.⁶³ Eski Türkler Tanrı'nın yarattığı ve kâinatın bir parçası olan yeryüzüne büyük bir saygı duyuyorlardı.⁶⁴ Türkler tabiatta birtakım güçlerin bulunduğu inanıyor ve bunları kutsal sayıyorlardı. Bu kutsallığı da yer-su ismiyle dile getiriyorlardı. Ayrıca yer-sular sonsuz bir varlık ve güzelliğin kaynağıydı. Bunlar Tanrı tarafından gönderilmiş kutsal hediyeler olarak görülebilir.⁶⁵ Bu inanç tabiatta mevcut bulunan dağ, ağaç, su, kaya vb. varlıkların birer ruhunun bulunduğu tasavvur etmekteydi. Bu ruhlar iyilik veren ve kötülük getiren ruhlar olarak ayrılmışlardı. Bu tip inançlar hemen hemen bütün halk dinlerinde mevcuttur ve tabi çevrede bulunan ay, güneş, fırtına, yanardağ vb. hadise ve şekillere karşı duyulan hayret, saygı ve korkunun sonucunda kutsallaştırılmasından doğmuştur.⁶⁶ Ayrıca bu tip inançların doğmasında toplumların hayat şartları, ekonomik ve sosyal olguları da önemli rol oynamıştır. Çiftçi toplumlarda hayat toprağa bağlı olduğu için karşımıza bereket Tanrıları ve Tanrıçaları çıkmaktadır; savaşçı toplumlarda ise zafer ve savaş Tanrıları veya ruhları aşırı saygı görmektedir. Çoban kavimlerde ise hayvanların yavru oldukları, koyunların kırpmaya zamanları geldiğinde ayin ve tören yapılarak kutsal olana saygı gösterilmiştir. Bir bakıma bu tabiat kuvvetlerine inanmayı Türk halk inancı olarak da adlandırabiliriz.⁶⁷ Bu inancın oluşmasında Türk

⁶¹ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 66.

⁶² İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 66-67.

⁶³ Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yay., İstanbul 2006, s. 19; Ögel, a.g.e., s. 702.

⁶⁴ Ögel, a.g.e., s. 702.

⁶⁵ Günay Tümer - Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1988, s. 61.

⁶⁶ Günay - Güngör, a.g.e., s. 70.

⁶⁷ Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitleri, Görüşler, Mülâhazalar*, s. 106-107.

kozmoğrafyanın etkisi olmuş olabilir. Zira Türk kozmolojisi, gök ve yer-suyun temsil ettiği birbirine zıt ve birbirini tamamlayan iki evrensel nefesten oluşmaktadır.⁶⁸

Kozmoloji bağlamında bakıldığında gök ve yer birbirini tamamlamaktadır. Fakat gök daha kutsal sayılmaktadır. Göğün yansıması ya da tamamlayıcısı olduğundan, gerçekleşen doğa olaylarına veya tabiatta var olan nesnelere izahı için yer-sular kutsal kabul edilmiş olabilir. Her ne sebepten olursa olsun bu durum Orhun Abideleri'nde yer-sular için geçen ifadelerden anlaşılmaktadır. İduk ötüken⁶⁹ (Kutsal Ötüken), Tamag İduk baş⁷⁰ (Tamag'ın Kutsal Zirvesi). İduk yir sub kavramıyla karşımıza çıkan bu terim zamanla anlam genişlemesiyle Türk yurdunun kutsallığına dönüşmüştür.⁷¹

Yer-su konusunda özellikle Gök Tanrı ile yakınlık açısından ve kaynaklarda verilen bilgiler ışığında üzerinde durulması gerek en önemli husus dağ kültürüdür. Dağ, Türklerde kutsal sayılmıştır; sebebi ise Tanrı'nın yaşadığı yer olarak kabul edilen göğe en yakın olan noktaların dağların zirveleri olmasıdır. Gök Tanrı'ya kurbanlar dağların tepelerinde kesilmektedir. Nitekim *Ötüken* ormanı ve dağı Türklerce kutsal sayılmaktadır. Ayrıca Hunlar Han-yoang dağında her yıl Gök Tanrı'ya kurban sunmuşlardır. Bu dağ Hunların kutsal dağıdır. Çinliler ile yapılan anlaşmalar, Hun Dağı denilen bir dağın tepesinde kurban kesilmek suretiyle kabul edilmekteydi. Ayrıca dağlara ulu, yüce anlamında sıfatlar verilmiştir.⁷² Bir diğer önemli kült ise ağaç kültürüdür. Türkler *Ötüken* ormanını kutsal saymışlar ve devletin merkezini hep bu coğrafya olarak seçmişlerdir. Bu kültün oluşmasında Atalar Kültü'nün etkisi de vardır. Bu orman da Atalar için kurban sunulduktan sonra diktikleri ağaçlardan oluşmuştur. Bu inancın genellikle avcı ve toplayıcı toplumlarda mevcut olmasına rağmen bozkır kültüründe de bulunması iki şekilde açıklanabilir. İlki bu inancın Türklerin eski devirlerinden kalmış olabileceği; ikincisi ise Türklerin tüm doğaya saygı duymalarıdır. Kanaatimizce ikinci sebep daha mantıklı olduğudur.⁷³

Üçüncü olarak da yer-su tabirinde geçen su Türkler için önem arz eden bir diğer kültürdür. Bu çerçevede su kaynağı, göl, ırmak, pınar gibi yerler kutsiyet kazanmıştır. Türkistan'da, Oğuzlarda, Sibiryaya ve Altay halklarında suya tükürmek, abdest bozarak onu kirletmek ve hatta onu temizlik aracı olarak kullanmak yasaktır. İbn Fadlan, Oğuzların suyu temizlik için kullanmadıklarını bildirmektedir.⁷⁴ Çin kaynaklarında Cücenlerin ellerini ve kıyafetlerini yıkamadıkları kaydı vardır. Bunların su kültü ile alakalı olduğu tahmin edil-

⁶⁸ Esin, *a.g.e.*, s. 19.

⁶⁹ *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 23; Ergin, *a.g.e.*, s. 17.

⁷⁰ *Kül Tigin Abidesi*, Kuzey 1; *Bilge Kagan Abidesi*, Doğu 29; Ergin, *a.g.e.*, s. 24, 46.

⁷¹ Ögel, *a.g.e.*, s. 702-703.

⁷² Bozkurt, *a.g.e.*, s. 31-34; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 48-62; Günay - Güngör, *a.g.e.*, s. 73-75.

⁷³ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 36-37; Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s. 27-28.

⁷⁴ *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s. 10-11.

mektedir. Suyunda ateş gibi olduğu inancı Türkler arasında yaygındır. Gerçekte Türkler ne ateşe, ne suya ne de dağa doğrudan doğruya tapınmamışlar, sadece onlara kutsallık atfetmişlerdir ve onları İduk olarak adlandırmışlardır. Temir Irmağı, Orhun Irmağı ve Tola Irmağı'nın kutsal sayılması bu yüzden- dir.⁷⁵

Kısaca özetleyecek olursak yer-su inancı, göğün tamamlayıcısı ve paraleli olan yere kutsallık atfedilmesi ve doğa ile iç içe olan Türklerin yaşadıkları çevreye verdikleri önemden kaynaklanmaktadır. En önemlileri de dağ, ağaç, orman ve su kültleridir ve bunların birer ruhu olduğu ve saygı duyulması gerektiği düşünülmüştür.

Atalar Kültü

Eski Türk inancı içerisinde önemli bir yer teşkil eden ve tıpkı yer-sularda olduğu gibi dinler tarihinde çok çeşitli toplumlarda görülen Atalar Kültü, ölmüş ataları anmak amacıyla kurban sunmaktır. Bu durum pedersahî aile yapısının dini siteme yansımaları olarak değerlendirilebilir. Bu inanca göre ölen ataların özellikle de babanın ruhunun hane halkına iyilik veya kötülük getirdiğine inanmak ve ölmüş atalarına minnet duymaktır. Atalar Kültü'nde her atanın mezarı kutsal kabul edilmemekle beraber yalnızca saygıdeğer ataların mezarları ve ruhları kutsal sayılmıştır. Bu bakımdan ölümler kültü ile Atalar Kültü birbirinden ayrılmaktadır.⁷⁶ Asya Hunları'nın, her yıl Mayıs ayının ortalarında atalarına kurban sundukları bildirilmektedir. Keza Tabgaçlar da atalarının mezarlarını ziyaret etmiş ve onlara kurban sunmuşlardır. Çin'de M.Ö. 1050-249 yılları arasında hüküm süren Chou hükümdarlarının avladıkları geyikleri atalarının tapınagında kurban ettiklerini biliyoruz.⁷⁷ Göktürk ve Uygurlarda tıpkı Hunlar gibi yılın beşinci ayında mukaddes dağ üzerinde toplanmakta ve atalarına kurban vermekteydiler. Bütün Türk toplumları tarih boyunca büyüklerine saygı göstermiş ve çoğu zaman atalarından ölmüş olanlarına kurban sunmuşlardır. Türklerde ahiret ve öbür dünya inancı bulunduğundan ölümlerini değerli eşyalarıyla beraber gömmüşlerdir, bu yüzden de mezarlar soyulmuştur.⁷⁸ Mezar soygunlarını büyük bir hakaret ve saygısızlık sayan Türkler, bu durumu savaş sebebi olarak görmüşlerdir. Nitekim Avrupa Hun Hükümdarı Attila 447 yılındaki I. Balkan Seferi'nin sebebini Margos Piskoposu'nun Hun mezarlarını soyması olarak göstermiştir.⁷⁹

Yukarıda Göktürklerle alakalı Çin yıllıklarının “Tanrıların suretini keçeden yapar ve deri torbalar içerisinde muhafaza ederlerdi”, şeklinde aktardığı kayıtların Atalar Kültü'yle alakalı olduğunu belirtmiştik. Bu kayıtlarda Tanrılar olarak ifade edilen idollere Altay Türkleri Töz, Yakut Türkleri de Tangara

⁷⁵ Günay - Güngör, *a.g.e.*, s. 78.

⁷⁶ Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s. 46; Günay - Güngör, *a.g.e.*, s. 80.

⁷⁷ Günay - Güngör, *a.g.e.*, s. 80.

⁷⁸ Günay - Güngör, *a.g.e.*, s. 80-81.

⁷⁹ Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 104.

demektedirler. Bunlar duvara asılır veya torbada saklanırdı. Ava ya da sa-vaşa giderken üzerlerine saçı saçılır ve ağızlarına yağ sürülürdü.⁸⁰ Töz ya da tangara olarak adlandırılan bu suretlere Moğollar ongon ismini vermişlerdir ve kelime manası ile soy köken menşe anlamına gelmektedir. Türklerin bu şekillere töz demeleri onlara tapmadıklarına, atalarının ruhlarının hatırası olarak gördüklerini göstermektedir. Altaylılar bu tözlerle alakalı bu babamın tözü şu anamın tözü gibi ifadeler kullanmışlardır. XIII. asırda Rubruk'un Uygur Budist tapınağında rastladığı tözler konusunda verdiği bilgiler bu konu hakkında gayet açıklayıcıdır: "Uygurlar ongonları Tanrıların tasvirleri olarak değil, ölen yakınlarının temsili ve hatırası olarak yaparlar." demektedir. Ebul Gazi Bahadır Han da bu konuda: "bir kimse yakını öldüğünde onun suretini yapar ve evinde saklar."⁸¹ demektedir.

Eski Türk dininin önemli hususları arasında gösterebileceğimiz ölü gömme geleneğinde birçok ritüel biliniyor olsa da bunlar içerisinde konumuzla ilgili olarak ruhun ölmezliğine inandıkları konusuna değineceğiz.

Türkler ruhun ölmezliğine inanmış, ölümden sonra bir hayatın var olduğuna iman etmişlerdir. Bu yüzden de bir kişi ölünce ruhunun kuş biçiminde vücuttan ayrıldığına düşünmüşlerdir ve bu durumu da "sungur oldu, şahin oldu" gibi sözcüklerle ifade etmişlerdir. Türklerin ölen kişinin eşyaları ve atıyla beraber gömülmesi ölümden sonra hayatın varlığına inandıklarını göstermektedir.⁸²

Oğuzların defin törenlerini İbn Fadlan şöyle tavsif etmektedir: "...Onlardan biri ölürse ev gibi büyük bir çukur hazırlarlar. Ölüye ceket giydirirler, kuşağını kuşandırır, yayını yanına koyarlar; eline nebiz dolu tahta kadeh tutturup önüne de nebiz dolu bir tahta kap koyarlar. Bütün mal ve eşyasını bu eve/çukura/doldurup ölüyü buraya oturturlar. Sonra çukurun üzerine topraktan kubbe gibi döşeme yaparlar. Atlarından, servetine göre, yüz yahut iki yüz at yahut bir baş at keserler, etlerini yerler. Başını, derisini, ayaklarını ve kuyruğunu sırtlara asıp 'bu onun atıdır. Bununla cennete gider' derler. Bu ölü hayatında adam öldürmüş ve cesur bir kişi ise öldürdüğü adamlar sayısı kadar ağaçtan suret yontarlar ve mezarın üzerine koyarlar. Derler ki 'bunlar uşaklarıdır, cennette ona hizmet edecekler.'⁸³

Ölü gömme adetlerinin yanı sıra Türklerin mezar şekilleri de ölümden sonra bir hayatın varlığını göstermektedir. Türkler ev şeklinde tasarladıkları üzerine toprak yığılarak suni bir tepe oluşturdukları kurgan olarak isimlendirilen mezarlara ölülerini gömmüşlerdir. Bu kurganlara önemli şahsiyetler eşyaları ile beraber gömülmüşlerdir.⁸⁴ Kısacası Türklerin ölü gömme gelenekleri biz-

⁸⁰ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 42-43; İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 59-60; Günay - Güngör, *a.g.e.*, s. 81-82.

⁸¹ Güngör, "Eski Türklerde Din ve Düşünce", *Türkler*, Cilt: III, Ankara 2002, s. 268.

⁸² Yıldız Kocasavaş, "Türklerde Ölü Gömme Geleneği", *Türkler*, Cilt: III, Ankara 2002, s. 67; Alim Karamürsel, "Türklerde Mezar Geleneği", *Türkler*, Cilt: III, Ankara 2002, s. 76; Sadettin Buluç, "Şaman", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XI, s. 330.

⁸³ *İbn Fadlan Seyehatnamesi*, s. 15.

⁸⁴ Kocasavaş, "a.g.m.", s. 72.

lere Türklerin ruhun ölmezliğine inandıklarını ve ölümden sonra bir hayatın varlığına iman ettiklerini göstermektedir.

Türklerin eski inancı olan Gök Tanrı inancı Tanrı kavramı üzerinde şekillenmiş bir dindir. Tanrı'nın gökte yaşadığına inanılmakta ve O, semavi dinlerdeki Tanrı'nın özelliklerini kısmen de olsa taşımaktadır. Bu durum gayet tabiidir. Gök Tanrı dini başlangıçta belki de Haniflik diye adlandırılan tek Tanrı inancıyla daha sonraları bozulmuş ve içerisine Şamanizm sızarak eski kimliğini kaybetmiştir.

Gök Tanrı Dininin Kozmolojisi

Toplumların ana unsurunu oluşturan insan, tarih boyunca kendini ve yaşadığı ortamı tanımaya, anlamaya çalışmıştır. Bununla birlikte yaşadığı çevresinde gerçekleşen olaylara tanık oldukça da bunlar karşısında bir şuur geliştirmeye başlamıştır. Bu şuur bir bakıma iki bilinmeyen doğum ile ölüm arasında kendini anlama çabası sayılmıştır. Bu nedenle doğumundan itibaren ölüm ve ötesi unsurları yeterince aydınlatılmadıkça, insan ve dolayısıyla toplum hakkında söylenecek her şey eksik kalacaktır. Düşüncede bir nevi doğum geçmişi, ölüm ise geleceği ifade etmiştir. Bu bakımdan insan bilinmek istenen bir geçmişten gelecek merak edilen bir geleceğe doğru yürümektedir. İnsanoğlu bu iki merak edilen arasında kendini yeterince güvende hissetmemiştir. İnsanoğlu doğumu köken çerçevesinde hayat ve tarih anlayışında, ölümü ise öte dünya inancıyla temellendirmiştir. İnsan, kendisi ve çevresi bağlamındaki algıladığı toplum ve kâinatı düşünce bazında şekillendirmesine yol açmıştır. Nitekim bunun bir yansıması olarak evren tasavvuru da ortaya çıkmıştır. Kâinatın oluşumu, kâinatın yaşanılabilir hale gelmesi, insanın yaratılışı, yaratılan bu insanın ne gibi ilkelerle yaşayacağı, öldükten sonra gideceği öte dünyanın özellikleri ve bütün bu süreçte Tanrı'nın yerinin neresi olduğu gibi sorulara verilen cevaplardır. Bu bakımdan evren tasavvuru düşüncesinin temeli insandır. Bir nevi kâinat tasavvuru insanın var oluşunun ve ötesini açıklanması teorisidir.

Kâinat tasavvurunun oluşmasına etki eden unsurların başında toplumların mensup oldukları kültür gelmektedir. Hayat tarzı olarak da adlandırabileceğimiz bu etmen kâinatın algılanışına, düşünce tarzlarına, dinine, örfi geleneklerine kısacası kültürel değerlerine etki etmiştir. Türkler, bozkır kültürü olarak adlandırılan, Macaristan Ovası'ndan Mancurya'ya kadar uzanan geniş ve farklı coğrafyalarda yaşama imkânı bulan hareketli hayat tarzının tezahürü olarak bozkır kültürü dairesine mensup bir millettir.⁸⁵ Bu kültür dairesi atlı çoban kültürü, göçebe kültürü gibi isimlerle de adlandırılmıştır. Fakat bu isimlendirmeler tam manası ile Türk kültürünü mana ve mahiyet olarak karşılamamaktadır. Zira bozkır kültürü bozkır coğrafyasında yaşayan insanların hayatla ilgili ortaya koydukları her şeyin toplamıdır. Kültürlerin oluşumunda insanların yaşadıkları coğrafyanın ve sahip olduğu iktisadi şartların etkisi inkâr edilemez. Göçebe hayvancılığa müsait yapısıyla bozkırlar,

⁸⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 214.

üzerinde hüküm süren kültürlerin oluşmasındaki etkenlerden biri olarak karşımıza çıkar.⁸⁶ Bu coğrafya harekete imkân sağlayan geniş arazisi, bol otlakları ve yılda aldığı yağmur miktarıyla, temelinde ot ve suyun bulunduğu göçebe hayvan iktisadi hayatının hazırlayıcısı hükmündedir. Bu nedenle bu kültür bozkır sahasının sağladığı imkânlar neticesinde doğmuş ve şekillenmiştir. Kimi araştırmacılar coğrafyanın kültür tipinin oluşmasında en önemli sebep olduğunu iddia etmişlerdir. Coğrafyanın kültür yaratma konusundaki etkisi inkâr edilemeyecek ölçüde çok olsa da asıl dikkate alınması gereken nokta insan unsurudur. Zira insan oluşturduğu maddi ve manevi kültür unsurlarıyla, yaşamına ve hayat algısına yaptığı tesirlerle izah edilebilmektedir.⁸⁷

Bozkır kültürü, maddi ve manevi sahada, hayatın her alanında ortaya çıkan ve birbirleriyle sıkı ilişki içerisinde devamlılık sağlayan bir yapı hükmündedir. Atlı göçebe kültürü, göçebe kültür ya da atlı çoban kültürü gibi tanımlamalar bu bağlamda eski kalmaktadır. Ekonomik yapı elbette toplumların mevcut yapısının oluşumuna tesirlerde bulunacaktır. Temelinde çobanlık yatan bu kültürün çobanlık sadece ekonomik yönünü ortaya koymaktadır. Oysa kültür sadece iktisadi hayat ile değil sosyal ve siyasi pek çok nedenle alakalı bir durumdur. Öte yandan insan psikolojisinde farklı özellikler gösterir, aynı coğrafya içerisinde yaşayan ve göçebe çobanlıkla uğraşan her insanın dolaşısıyla da her toplumun dünyayı algılama ve yorumlaması farklı olacaktır. İnsanın sosyal bir varlık oluşu kendi dünyasını yaşadığı toplumun değerlerine göre şekillendirmesine sebep olmaktadır. Toplumsal değerler ise kültürel oluşumun temelini oluşturmuştur. Bu değerlerin oluşmasında ise tarihsel süreç, hayattan edinilen tecrübe ve bilgiler etkili olmaktadır.⁸⁸

Bozkır kültürü, Türkistan coğrafyasında vücuda gelmiş ve bu coğrafyanın genel yapısına uygun şekilde gelişmiştir. Zor iklim şartlarında hayvanlarını otlatmak zorunda olan bozkır insanı ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla edindiği tecrübe sonucu kendisine belirli bir alan çizerek bu sınırlı alanda hareketli bir yaşam tarzına sahip olmuştur. Bu hareketli yaşam ise kendisinin çok sıkı bir düzende teşkilatlanmasına sebep olmuştur. Öte yandan araştırmacıların da belirttiği gibi bu kültürün temelinde at ve demir yatmaktadır.⁸⁹ At ile bu sınırları belli alanda hareketini hızlandırıp kolaylaştırmıştır. Ayrıca atı kullanması ve diğer kavimlerden at üzerinde daha yukarıda durması kendisine hâkimiyet hissi vermiştir. Demiri kullanması ve de sürat manasına gelen at ile birleştirmesi bozkır insanında kâinata hükmetme psikoloji ve zihniyeti oluşturmuştur.⁹⁰

Bozkır kültürü günümüzdeki manada felsefenin gelişmesine ortam sağlamamaktadır. Yazılı tarafının bulunduğu fakat sözlü yanının daha ağır bastığı

⁸⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 214-215.

⁸⁷ İbrahim Onay, *Bozkır Kültürü Çerçevesinde İnsan Unsuru*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004, s. 1.

⁸⁸ Onay, *a.g.t.*, s. 1.

⁸⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 214.

⁹⁰ Abdulkadir İlgen, "Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı", *İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset Konferansları 49. Kitap, Prof. Dr. Turan Yazgan'a Armağan Özel Sayısı*, İstanbul 2005, s. 825.

bu dinamik kültürde felsefe gelişme ortamı bulamamış ise de, kuşaktan kuşağa aktarılan sözlü ve tecrübeye dayanan bir tefekkür kültürü oluşmuştur. Zira felsefenin gelişmesi için yazılı (kitabî) kültüre ve durağan bir hayat tarzına ihtiyaç duyulmaktadır. Düşünüldüğünde hayatını idame ettirebilmek, hayvan sürülerini besleyebilmek için su kenarları ve otlakları takip eden bu daire içerisinde hareketli yaşayan, tabiat ile baş başa olan Türk toplumunun durup felsefi düşüncelere dalması imkânsız gibi gözükmektedir. Zira bozkır kültüründe tabiat ile baş başa olan bozkır insanı etrafında gerçekleşen olayların sebebini düşünmek, onlara mantıklı açıklamalar getirmek yükünden gözlemediği ve içinden çıkamadığı olaylara kutsallık atfederek kurtulmuştur. Var olmak adına çok hareketli yaşadıkları için kendilerine külfet olacak teferuatlardan kurtulmuş sade ve pratik yaşamışlardır.

Bozkır kültürünün sosyal yapısı da felsefenin gelişimine imkân tanımamıştır. Türk sosyal yapısının temelinde aile bulunmaktadır. Ailelerin birleşmesiyle aile birliği diyebileceğimiz uruğ, uruğların birleşmesiyle boy, boyların birleşmesi ile bodun yani boylar birliği, bodunların birleşmesi ile de il yani devlet oluşmaktadır.⁹¹ Konumuz itibarı ile biz bu sosyal yapının en büyüğü olan devleti dikkate alacağız. Türklere hem devlet hem de ailede mutlak otoritenin varlığı felsefenin gelişmesini zora sokmaktadır. Devlet makamının başında bulunan kagan'ın hâkimiyetini Tanrı'ya, başka bir deyişle kutsala dayandırmaktadır. Ondand aldığı özel yetki olan kut ile devleti yönetmektedir. Bu bakımdan varlık küresinin akli açıklaması Tanrı'nın kut verdiği kaganın meşruluğuna ters düşecektir. Eski Türk toplumunun bugünkü manada anayasası hükmündeki töre, kagan da dâhil tüm toplumu kuşattığı için Türk kaganı Mısır firavunları gibi Tanrı kral olmamışlardır. Zira onların kutu töre çerçevesinde topluma yararlı olduğu sürece geçerlidir. Aksi takdirde Tanrı kutu alıp başkasına verebilmektedir. İslam öncesi Türk kozmolojisi felsefik değil, dini bir kozmolojidir. Buna sebep ise bozkır kültürüdür.⁹²

Kâinatı gök ve yerin temsil ettiği, birbirini tamamlayan iki öğeden oluşmuş olduğu kabul edilen sistem Türklerin en eski ve öz kozmolojik düşüncesidir. Bu sistem gök ve yerin temsil ettiği iki ilkeye dayandığı için dikotomi⁹³ olarak adlandırılmaktadır. Bu dikotomik sistemin oluşumunu Çin'in kuzeyinde M.Ö. 1059-249 yıllarında devlet kurmuş olan ve son yapılan çalışmalarda büyük ölçüde Türk oldukları düşünülen Choulara kadar takip etmek mümkündür.⁹⁴

Türk kozmolojisinin temel kaynaklarından olan eski Türk dini, Gök Tanrı, Yer-su ve Atalar Kültü ile evrenin tamamını kapsadığı aynı zamanda evreni

⁹¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 227.

⁹² Hocaoğlu, *a.g.t.*, s. 16.

⁹³ Dikotomi ikilik demektir. Dikotomi daha en başta kaos-kozmos arasındadır. Kaos, aklın bile alamayacağı oranda belirsiz ve düzensizdir, ama aynı zamanda da kaynağıdır. Kozmos ise tam tersi bir durumda düzenli ve dengelidir. Ahmet Balkaya, "Kozmogoni Anlatılarında Dikotominin Nesnelere", *Turkish Studies*, Sayı: 7/4, Ankara 2012, s. 990.

⁹⁴ Esin, *a.g.e.*, s. 19; Hocaoğlu, *a.g.t.*, s. 51. İsmail Taş, Chouların Türk olduğu konusu kesinlik kazanmadığı için Türk Kozmolojisi'ni Hunlardan itibaren incelenmesi gerektiğini dile getirmektedir. Taş, *a.g.e.*, s. 18.

oluşturan bütün öğeleri açıklama iddiasında bulunduğu için evrenseldir ve bu evrenselliğe “üniversalizm” adı verilmektedir. Bu sebepten dolayı da Türk kozmik sistemine “üniversalist dikotomi” adı verilmektedir.⁹⁵

Bazı araştırmacılar Türk kozmolojisinde kâinatı temsil eden gök ve yeri birbirini tamamlayan iki unsur değil de, birbirinden bağımsız iki unsur olarak düşünmüş ve Türk kozmolojisinde bir dualitenin⁹⁶ olduğunu öne sürmüşlerdir. Dualitenin belirgin olarak göze çarptığı İran dinlerinden olan Zerdüşlük ve Mani’de iki farklı olgu olarak düşünülen yer ve göğe aksiyolojik olarak anlam yüklenmiş ve bu iki unsur arasında bir mücadelenin olduğu düşünülmüştür. Türk kozmolojisinde ise gök ile yer arasında bir çekişme-çelişmeden bahsedilemez. Bu iki unsur birbirini tamamlayan iki öğedir ve bu iki öğeye Türkler aksiyolojik anlam yüklememişlerdir. Bu bakımdan Türk kozmolojisinde dualitenin varlığından söz edilemez, fakat zaman içerisinde çeşitli toplum ve dinlerin etkisiyle dikotomi olarak adlandırılan bu ikili sistem dualiteye dönüşmüş ve aksiyolojik anlamlar yüklenmiştir, (Ural-Altay Türkleri’nin inandığı Bay Ülgen ile İblis olduğu söylenen Erlik Han’da olduğu gibi); bu dualite de kozmosun birinci unsuru olan Gök’e aydınlık, parlaklık, nur, ikinci unsuru olan Yer’e ise kötülük, karanlık zulmet anlamı izafe edilmiştir.⁹⁷

Ziya Gökalp, bu ikili tasnif hakkında Türklerde iki çeşit ikili tasnif olduğunu, bunlardan ilkinin Çinlilerdeki ying-yang yani iyilik-kötülük tasnifine benzediğini, ying-yang’ı Türklerin yoruk ve kararığ olarak adlandırdığını belirtmiştir. İkinci çeşit ikili tasnifte ise iki tarafın denk, müsbet yani uğurlu olduğunu söylemiştir. Burada birinci çeşit tasnif düalist, ikinci tasnif dikotomil tasniftir. Gökalp’e göre yaruk, erkek, ziya, hayır alameti, yer kararığ (?), dişi, zuhmet, şer alametidir.⁹⁸

Türk kozmolojisinde zamanla oluşan bu dualitede, İran kökenli dinlerin rol oynadığı yaygın görüştür. Nitekim Türklerin öz kozmolojilerinde her iki unsur eşit değerli ve aksiyolojik olarak herhangi bir anlam yüklenmez iken, Ural-Altay ve Yakut Türkleri’nde birbirine eşit olmayan ve aksiyolojik anlamlar yüklenmiş iki ilke olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹⁹

Türk kozmolojisinde Şamanizmin etkisiyle zamanla gerçekleşen değişikliklerle bir dualite meydana gelmiştir. Bunun sonucunda Türk kozmolojisindeki öğe sayısında da bir değişme meydana gelmiş ve başlangıçta gök ve yerden ibaret olan kâinata üçüncü bir tabaka daha eklenmiştir. Yani Türk kozmolojisinde evreni oluşturan öğe sayısı ikiden üçe çıkmıştır ve üçlü bir kozmolojik

⁹⁵ Hocaoğlu, *a.g.t.*, s. 51; Esin, *a.g.e.*, s. 19; Taş, *a.g.e.*, s. 19.

⁹⁶ Türkçe’de “*ikilik*”, “*ikileme*”, “*ikili denge*” gibi çeşitli biçimlerde kullanılmakta olup, doğadaki, evrendeki karşıtlık ve birbirini tamamlayıcılık ilkesini ifade eden genel bir terimdir. Kenan Mermer, “Doğu-Batı Ayrımı İzinde Dualite Meselesine Bir Yaklaşım”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 8, Temmuz-Aralık 2010, s. 291.

⁹⁷ Hocaoğlu, *a.g.t.*, s. 52; Esin, *a.g.e.*, s. 22-23.

⁹⁸ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyet Tarihi*, Hazırlayan: Yusuf Çotuksökmen, İnkılap Yayınları, İstanbul 2008, s. 73-74.

⁹⁹ Hocaoğlu, *a.g.t.*, s. 54; Ayrıca Türk kozmolojisine İran etkilerini görmek için bkz. Hilmi Ziya Ülgen, *Türk Tefekkür Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 24-25.

anlayış oluşmuştur. Bu üç katmanlı kozmoloji anlayışının oluşmasında Gök Tanrı'nın deusotious şekline bürünmesinin etkili olduğu düşünülebilir. Türk kozmolojisindeki üç parçalı kâinat anlayışı iki tiptedir. Bu tasniflerden ilkinde kâinatı oluşturan gök ve yere bir de yer altı eklenmiştir. Tanrı; göğün üst katına yerleşmiş, yeryüzü insanlara tahsis edilmiş, yeraltı ise karanlıklar ve kötülükler ülkesi olmuştur.¹⁰⁰

İyi insanların ruhlarının göğe Tanrı'nın yanına, cennete, kötü insanların ruhlarının yer altına, cehenneme gittiği düşüncesi oluşmuştur. Bu tasnifle kozmik ağaç (hayat ağacı) kendisini göstermiştir. Dünyanın merkezinde bulunan kozmik ağacın köklerinin yer altında, gövdesinin yeryüzünde bulunması ve dallarının da gökyüzüne uzanması nedeniyle üç parçayı da birleştirdiğine inanılmıştır.¹⁰¹

İkinci tür üçlü tasnifte ise gök ve yere insan eklenmiştir ki, bu karşımıza Göktürk Abideleri'nde "Üstte mavi gök, altta yağız yer kıldığında, ikisi arasında insan oğlu kılınmış."¹⁰² şeklinde çıkmaktadır. Bu sistemin temelinde insan vardır ve insan kutsal iki unsur arasına yerleştirilmiştir. Bu sosyo-politik sistemin meşruiyeti için sağlam bir zemin teşkil etmekte ve insan eksenli devlet merkezci bir kozmoloji oluşturmaktadır. Bu sistemde insan, kozmosun kurucu temel unsurları arasında yer almıştır. Evrenin kuruluşundaki sıralama gök, yer ve insan şeklinde oluşmuştur. Gök üstte, yer altta her ikisine benzemeyen bir başka unsur olan insan unsuru ise ikisinin arasına yerleştirilmiştir. İnsan merkezli bu kozmolojide insanın yaradılış sırasına göre en sonda yer alması, onun gelmesi için bütün ön hazırlıkların yapılmış olduğunu göstermektedir. Bu kozmolojik anlayış Türklerin insana ne kadar büyük önem verdiğini göstermektedir ki, kozmosu tamamlama görevi insana verilmiştir. İnsan bir kilit görevindedir ve belki o olmasa bu sistem bir kozmoloji değil de bir kaos olacaktı.¹⁰³

Türkler kâinatı bir bütün olarak gördüklerinden göğü ve yeri birbirinin tamamlayıcısı olarak düşünmüşlerdir. Fakat bu iki unsurdan göğü daha kutsal saymışlardır. Bunun sebebi ise göğün insanı çepe çevre sarıyor olması, insanlar için ulaşılabilecek güç olması gibi etkenler olsa gerekir; keza gözlerin gördüğü her yeri kaplayan gök, bu sebepten dolayı Tanrı mekânı olarak adlandırılmıştır. Öte yandan göğün tamamlayıcısı olan yağız yerde tıpkı gök gibi aşağıya doğru uzanan sonsuz bir boşluğa sahipti ve bu iki sonu olmayan varlık gelip insanoğlunda birleşiyordu. Bu sebepten ötürü insan kozmolojide tamamlayıcı unsur olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Türkler bozkır kültürüne mensup oldukları için kâinatı silindirik gövdeli ve kubbeli bir otağ ya da üzerinde şemsiye veya üzerinde otağ bulunan iki tekerlekli arabaya benzetmişlerdir. Bu arabanın iki tekerleğini güneş ve ayın temsil

¹⁰⁰ Hocaoğlu, a.g.t., s. 56-57; Gökalp, a.g.e., s. 93.

¹⁰¹ M. Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* 3, s. 17; Hayat ağacı konusunda detaylı bilgi için bkz. Sami Sakaoğlu - Ali Duymaz, *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2003, s. 138-150.

¹⁰² *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 1; Ergin, a.g.e., s. 9.

¹⁰³ Hocaoğlu, a.g.e., s. 54-55.

ettiğini, gökyüzünün bir kubbeli, yerin ise sular içinde yüzen dört veya sekiz köşeli bir düzlük olduğunu düşünmüşler, dört yönün ve merkezdeki dağların bu kubbeyi taşıdığına inanmışlardır. Gökyüzünün merkezinin Kutup Yıldızı (Demur ya da Temur Kazguk) olduğuna ve Temur Kazguk'un Gök Tanrı'nın sarayı olduğunu, Kutup Yıldızı merkezde dördü dört yönde, diğer dördü ara yönde dokuz saraya bölündüğüne inanılmıştır. Kutup Yıldızı'nın etrafındaki yıldızlar ise hükümdarın ailesi ve etrafındakilere benzetilmiştir. Ayrıca Türk kozmolojisinde kozmik dağ figürü dikkat çekmektedir. Dağların zirveleri göğe yani Gök Tanrı'ya en yakın yer olarak düşünülmüştür.¹⁰⁴

Türk Kozmolojisinde Gök

Türkler kâinat algısında göğün ve yerin birbirini tamamladığına inanmaktaydılar. Bu unsurlardan ilki olan gökle ilgili Göktürkler dönemindeki dini düşünce ve buna bağlı olarak tasavvur edilen kozmoloji ve kozmogonide ilahi dinlere benzer bir Tanrı anlayışının varlığı görülmektedir. Bahsettiğimiz dönemde göğün katmanları ve bu katmanlarda oturduğuna inanılan Tanrılar (veya kutsal ruhlar) gözükmemektedir.¹⁰⁵

Türklerdeki "*Tengri*" sözcüğü hem maddi gökyüzünü hem de ilah anlamındaki Tanrı'yı kastetmektedir.¹⁰⁶ Göktürk döneminde ise bu iki kavram birbirinden tamamen ayrılarak *Tengri*, ilahi dinlerdeki Allah kavramına yaklaşmıştır. Göktürk Abideleri'nde bu durum açıkça görülmektedir.¹⁰⁷

"Tanrı şöyle demiştir: Han verdim."¹⁰⁸

"Tanrı öldürmüştür."¹⁰⁹

"Ondan sonra Tanrı akıl verdiği için (onu) bizzat ben kağan yaptım."¹¹⁰

"Kendimi o Tanrı Kağan oturttu tabii."¹¹¹

"...Tanrı kuvvet verdiği için orda mızrakladım."¹¹²

"Tanrı gibi Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağanı, sözüm."¹¹³

Bunların yanında aynı metinlerde "*Tengri*" kelimesi ile maddi gökyüzünün anlatıldığı satırlar da bulunmaktadır. Şöyle ki:

"Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta"¹¹⁴

"Üstte gök basmasa, altta yer delinmese"¹¹⁵

¹⁰⁴ Esin, *a.g.e.*, s. 39; Ayrıca kutsal dağ için bakınız Bairma Ochirova, *Türk ve Buryat Efsanelerinde Dağ Kültü*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013, s. 22-66; Taş, *a.g.e.*, s. 103-110; Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, Çev. Mustafa Yaşar Sağlam, Bilge Su Yayınları, Ankara 2011, s. 62-63.

¹⁰⁵ Taş, *a.g.e.*, s. 157; Hocaoglu, *a.g.t.*, s. 108.

¹⁰⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, Cilt: III, s. 377.

¹⁰⁷ Hocaoglu, *a.g.t.*, s. 108.

¹⁰⁸ *Tonyukuk Abidesi*, I. Taş, Batı 2; Ergin, *a.g.e.*, s. 65.

¹⁰⁹ *Tonyukuk Abidesi*, I. Taş, Batı 3; Ergin, *a.g.e.*, s. 65.

¹¹⁰ Ercilasun, *a.g.e.*, s. 597.

¹¹¹ *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 26; Ergin, *a.g.e.*, s. 19.

¹¹² *Bilge Kağan Abidesi*, Doğu 32; Ergin, *a.g.e.*, s. 47.

¹¹³ *Bilge Kağan Abidesi*, Doğu 1; Ergin, *a.g.e.*, s. 33.

¹¹⁴ *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 1; Ergin, *a.g.e.*, s. 9.

¹¹⁵ *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 22; Ergin, *a.g.e.*, s. 17.

“Gök, yer bulandığı için”¹¹⁶

“Yaz olsa, üstte gök.”¹¹⁷

Abidelerde görüldüğü üzere, Göktürkler kagan otağının tavanı gibi düşündükleri gök kubbenin katı ve kendilerini çevreleyen bir cisimden ziyade derin ve uzaklıklara uzanan yapıya sahip olduğunu da düşünmüşlerdir.¹¹⁸

Türklerde mevcut gök anlayışı Budizmi kabul eden Uygurlar zamanında değişime uğramıştır. Uygurlar, Budizmi kabul ettikten sonra bu dinin getirdiği düşünceyle, Türk inancı olan Gök Tanrı inancının dışına çıkmışlar, bu değişim din ile iç içe olan kozmolojiyi de etkilemiştir. Gerek Hun gerekse Göktürklerde hem Tanrı'nın yaşadığı yer hem de semavilik arz eden göğün Uygurlarda kutsallığı sürse de hükmü ve düşünce dünyasındaki yeri değişmiştir.¹¹⁹

Uygurlar, Budizmin Divaveriye kolunu benimsemişler ve dört ilig tengri dedikleri ilahlar grubuna tapmaya başlamışlardır. Bu ilahlar grubunun içerisinde Kün Tengri ve Ay Tengri (kun-ay) bulunmaktaydı. Bu inanç değişikliği kozmolojiyle sıkı bağı bulunan Türk siyasi yapısına da yansımıştır. Bu konuda Bahaeddin Ögel, “Eski Türk Kaganları gücünü gökten alırlar ve göğün buyruğu ile kaganlık tahtına otururlardı. Daha önce kut ve güçlerini gökten alan Uygur Kaganları, Mani dinine girdikten sonra, bu defa da Ay'dan almaya başlamışlardır.”¹²⁰ demektedir. Bu değişiklik kagan unvanlarına da yansımıştır. Ay Tengri'de Kut Bulmuş Külüg Kagan (795-805), Ay Tengri'de Kut Bulmuş Kölüg Bilge Kagan (808-821), Ay Tengri'de Kut Bulmuş Alp Küçlüh Bilge Kagan (821-824), Kün Tengri'de Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kagan (832-839) gibi. Uygur Kaganlığı'nın dağılmasından sonra kurulan Doğu Türkistan (Turfan) Uygur Kaganlığı'nda da bu durum devam etmiştir. Kün Ay Tengri'de Kut Bulmuş Ulug Kut aramamış Alpin erdemini İl Tutmuş Alp Arslan Kutluk Bilge Tengri Han (947-48).¹²¹

Bunların dışında eski bir Uygur ilahisinde Güneş ve Ay Tanrılara şöyle yalvarılmaktadır:

Gören güneş Tanrı
Siz, bizi koruyun!
Gören Ay Tanrı,
Siz, bizi kurtarın!¹²²

¹¹⁶ Kül Tigin Abidesi, Kuzey 4; Bilge Kagan Abidesi, Doğu 29; Ergin, a.g.e., s. 25, 47.

¹¹⁷ Bilge Kagan Abidesi, Batı 3; Ergin, a.g.e., s. 63. Buradaki “yay” kelimesini Talat Tekin “ilkbahar” anlamında olduğunu söylemektedir. Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 70; H. Namık Orkun'da yay kelimesini ilkbahar olarak tercüme etmiştir. Orkun, a.g.e., s. 73. Faruk Sümer bu kelimenin bahar, ilkbahar ve yaz anlamında olduğunu söylemiş ve yaymak yaylaya çıkmak tabirinin buradan geldiğini belirtmiştir. Hocaoğlu, a.g.t., dipnot 281, s. 110.

¹¹⁸ Hocaoğlu, a.g.t., s. 111.

¹¹⁹ Hocaoğlu, a.g.t., s. 112.

¹²⁰ Ögel, a.g.e., s. 576; Hocaoğlu, a.g.t., s. 112.

¹²¹ Hocaoğlu, a.g.t., s. 112.

¹²² Reşit Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 9.

Uygur Türkleri'nin Mani dinini benimseyerek ay ve güneş gibi astral unsurları daha çok ön plana çıkartmaları, bu iki unsurun Türk kozmolojisinde yeri olmadığını ve Mani dini ile önemli hale geldiğini göstermez, aksine sadece Türk kozmolojisinde var olan ay ve güneşi daha çok ön plana çıkarttığına delalet eder. Ay ve güneş kültü Türk kozmolojisinde büyük öneme sahip olmuş ve bu iki öğeye gökten sonra en büyük paye verilmiştir. Bu iki cisim fiziki âlem ile metafizik âlemi ayıran bir kozmik tampon bölge olarak düşünülmüştür. Bazıları ise bunları doğrudan Tanrı olarak kabul etmişlerdir. Ayı erkek, güneşi dişi olarak kabul ettiklerinden, Aya Ay-Ata, güneşe Kün-Ana ismini vermişlerdir. Altay Türkleri ise ay ve güneşin başlangıçta var olmadığına daha sonra Tanrı'nın emri ile bu işlerle sorumlu bir varlık tarafından dünyanın aydınlatılması için gökyüzüne konan iki ayna olduğuna inanmışlardır.¹²³

Güneş ve ay ayrı bir ehemmiyeti olduğundan Hunlardan itibaren Türk dini inançlarında önem arz etmiştir. Kaganlar tahtlarında daima doğuya dönük bir vaziyette otururlar ve otağlarını da doğuya açılacak şekilde kurarlardı.¹²⁴ Hunların güneşi ve ayı kutsal kabul ettiklerini Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Söz konusu kaynaklarda Hun Tan-hu'sunun her sabah çadırından çıkarak güneşi ve geceleri de ayı tazim ettiği bildirilmiştir. Hunlardan sonra Türkistan'da devlet kuran Türk topluluklarında da bu inanç ve uygulamaların devam ettiği anlaşılmaktadır. Hatta Hunlardan önce güneş ve ay kültürüne T'o-palarda M.Ö. II. yüzyılda rastlanmıştır.¹²⁵

Eski Türkler sadece ay ve güneş gibi belirgin gök cisimlerini değil, diğer gök cisimlerini de tanımış ve onları isimlendirmişlerdir. Türklerin bazı gök cisimlerine verdikleri isimler şöyledir:

- 1- Gök = Kun
- 2- Ay = Ay
- 3- Jupiter (müşteri) = Ongon
- 4- Mars (Merih) = Ot Yultuz (ateş yıldızı) diğer isimler: bakır sakımı ve körüd
- 5- Satürn (Zuhal) = Sekentir veya Sorıg Orugulug (sarı bayrak)
- 6- Venüs (Zühre) = Erlig/Yakutlarda Çabu Hanım, Buyrutlarda: sol ben Hanım
- 7- Kutup Yıldızı = Altun Kazguk (Altın Kazık) veya Temur kazguk, Sibiryalı Türklerde Çivi Yıldızı veya Gök Çivisi
- 8- Antores = Sin
- 9- Süreyya Takım Yıldızı = Ülker
- 10- Büyük Ayı Takım Yıldızı = Yitiken.¹²⁶

Bu semavi cisimlerin içerisinde şüphesiz en önemli olanı Altun veya Temur Kazguk olarak adlandırılan ve gökyüzünün kutbu, merkezi sayılan Kutup Yıl-

¹²³ Taş, *a.g.e.*, s. 161.

¹²⁴ Ögel, *a.g.e.*, s. 442.

¹²⁵ Günay - Güngör, *a.g.e.*, s. 70-71.

¹²⁶ Taş, *a.g.e.*, s. 13; Hocaoğlu, *a.g.t.*, s. 98.

dızı'dır. Kozmoloji ile toplumsal hayatı sıkı sıkıya birbirine bağlayan eski Türkler, Kutup Yıldızı'nı Gök Tanrı'nın sarayı olarak da düşünmüş ve gökyüzünü dördü dörd yönde ve diğer dördü ana yönlerde dokuz saraya bölmüşlerdir.¹²⁷

Kutup Yıldızı'nın etrafındaki yıldızlar hükümdar ailesi ve etrafındakilere benzetilmiştir. Yitken (yedi hanlar) denilen Büyükaçı Yıldız Takımı ise hükümdarın arabası sayılıp, Kutup Yıldızı'na bağlı olarak mevsimler boyunca gökyüzünde dairesel şekilde hareket ettiği düşünülmüştür. Bu hareket sonucunda yıllık takvimi gerçekleşmiştir. Aynı zamanda bu hareket Gök Tanrı'nın ve arabasının bir yıllık hareketi olarak kabul edilmiştir. Ayrıca Çin'de milat sonrası mezarlarda yapılan taş kabartmalarda Yitken Tanrı'nın bindiği bir araba ile döndüğü işlenmiştir ve bu düşünenleri resmeden bir kaya resmi Göktürk mezarlarında bulunmuştur.¹²⁸

İslam öncesi Türk düşüncesinde Kutup Yıldızı merkezli göğün yaptığı devran iki şekilde açıklanabilir. Bunlardan ilki; göğün, Kutup Yıldızı'ndan geçen bir eksene göre dünya etrafında döndüğüdür. Kuzey yarım kürede yaşayan Türkler bu noktayı yerin göbeğine karşılık olmak üzere gök göbeği demişlerdir. Ayrıca bu yıldızın gökyüzünü bir arada tuttuğuna inanarak çivi, gök çivisi, çivi yıldızı gibi isimler de vermişlerdir. Bazı toplumlar ise gök devranının bir sırtık veya sütun üzerinde gerçekleştiğine ve Tanrıların bu sırtığa atlarını bağladığına inanmışlardır.¹²⁹

İkincisi ise Türklerin göğün döndüğünü düşünmesinin sebebi güneş, ay ve yıldızların hareketleridir. Bu cisimlerin devranını taşıyan bir çark ile açıklamışlar ve bu çarka da gök çarkı adını vermişlerdir. Gök çarkına Kaşgarlı Mahmud, Kök Çağrısı adını vermekte¹³⁰ ve Arapça karşılığının felek olduğu söylemektedir. Yusuf Has Hacıp ise bu gök çarkına tezgiç (dönen) demektedir.¹³¹ Emel Esin'in Kaşgarlı Mahmud'dan aktardığı:

Tegri ajun türüttü
Çığrı udhu tezginür
Yıldızları çurkeşip
Tün kün üze yürkenir.¹³²

Bu beyit göstermektedir ki; çırgı, bütün yıldızları taşımakta ve bu sayede gece gündüz oluşmaktadır. Yani, Kaşgarlı'ya göre bu hareket günlük bir harekettir. Gök çarkının bir çift ejder tarafından çevrildiğine ait belgeler bir Uygur Kagamı adına sunulmuş Mani dinine ait metinde yer almaktadır. Aynı düşünce Yusuf Has Hacıp tarafından, gök çarkının bir ejder tarafından çevrildiği şeklinde dile getirilmiştir.¹³³

¹²⁷ Esin, *a.g.e.*, s. 39.

¹²⁸ Esin, *a.g.e.*, s. 42.

¹²⁹ Hoccoğlu, *a.g.t.*, s. 98-99; Esin, *a.g.e.*, s. 42-43.

¹³⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, I, s. 421.

¹³¹ Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig I: Metin*, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Beyit 126, Milli Eğitim Basım-evi, İstanbul 1947, s. 29.

¹³² Esin, *a.g.e.*, s. 43.

¹³³ Esin, *a.g.e.*, s. 43.

“Yarattı kör-evren, tuci evirür
Anın birde tezgîç yine tezgînür.”¹³⁴

Bu beyitten anlaşıldığı kadarıyla; gök çarkının bir ejder tarafından çevrildiği düşüncesi Mani dininden çok, Türkistan Türk kozmolojisi ile alakalıdır. Ejder’in en belirgin özelliği ise kışın suyun derinliklerinde yaşayan, baharda ise kanatlanıp uçan bir efsanevi ruh gibi algılanması, “iki mevsim” arasında gök ile yer arasında gidip gelmesi ejdere hem gök hem de yer suya mensubiyet vermektedir. Bu bağlamda “Kök-luu” veya “evren” olarak isimlendirilen ejder hem zamanın hem de semavi mekânın simgesi olmasından dolayı Gök Tanrı’nın zamana hükmettiği sonucunu da çıkarabiliriz. Choulardan itibaren Hunlar ve onların devamı olan çeşitli Türk toplumlarında varlıklarını sürdürmüş olan “Kök-luu”, din değiştirmelerine karşın Maniheizt Uygurlarda dahi varlığını korumuştur. Uygurlar Kök-luu’yu geyik gibi sakallı ve boynuzlu bir baş ve o başı taşıyan yılan vücudu olarak tasvir etmişlerdir.¹³⁵

Türk kozmolojisinde gök tek parça olarak semavi dinlerinkine benzer şekildedir. Göğün merkezinde Kutup Yıldızı bulunmaktadır. Kutup Yıldızı Gök Tanrı’nın mekânı sayılmıştır. Etrafındaki yıldızlar da Gök Tanrı’nın ahalişi olarak değerlendirilmiştir. Sadece Kutup Yıldızı ile kalmayıp diğer yıldızları da gözlemleyip isimlendirmişlerdir. Bu durum Türklerin o dönemde rasat yaptıklarını göstermiştir. Ayrıca yıldızların Kutup Yıldızı etrafında döndüğü düşünülmüş ve Kutup Yıldızı ile dünya arasında bir direk ile bağlantı olduğuna inanılmıştır.

Türk Kozmolojisinde Yer

Türk kozmolojisinde göğün tamamlayıcısı olan yer anlayışında yeryüzü iki farklı tasnifte karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki; yerin düz tepsi şeklinde ve göğün Kutup Yıldızı ile devam eden uyum içerisinde olduğu coğrafya anlayışıdır. Gök kısmında da gördüğümüz gibi Türkler gök ile arzı demir kazguk ile birbirine bağlamışlardır.¹³⁶ İkincisi ise köşeli yer düşüncesidir. Bu düşünce yeryüzünün yön taksimatına dayanmaktadır. Bu husus Göktürklerden günümüze kalan abidelerinde dört bucak dört bulun ibaresi ile dile getirilmiştir.

“Tört bulung kop yağı ermiş.”¹³⁷

Göktürkler ne gökyüzünü ne de yer altını katmanlara bölmemiş ve tek Tanrı’nın gökte olduğunu düşünerek kutsallığı ona atfetmişlerdir. Böylece yer ve yer altında kutsallıktan çıkarmışlardır. Sadece yaşadıkları vatani yeryüzünde kutsal saymışlardır. Bu dönemden sonra Iduk lafzı ile yer-sular ifade edilmiştir. Bu durum Göktürk Abideleri’ne yansımıştır. Şöyle ki:

Tonyukuk Abidesi’nde “Tanrı, Umay, kutsal yer su (onları) bastı.”¹³⁸

¹³⁴ Yüsuf Has Hâcib, *a.g.e.*, beyit 126, s. 29; Esin, *a.g.e.*, s. 43.

¹³⁵ Hocaoğlu, *a.g.t.*, s. 100-101; Esin, *a.g.e.*, s. 44.

¹³⁶ Hocaoğlu, *a.g.t.*, s. 122.

¹³⁷ *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 2; *Bilge Kagan Abidesi*, Doğu 3; T. Tekin, *a.g.e.*, s. 38, 62. Ayrıca dört bucak ibaresi için bkz. *Bilge Kagan Abidesi*, Doğu 2, 3, 24, Kuzey 9.

¹³⁸ *Tonyukuk Abidesi*, II. Taş, Batı 3; A. Bican Ercilasun, *a.g.e.*, s. 617.

Yukarıda Türk Tanrısı, Türk'ün kutsal yeri suyu şöyle yapmış: ¹³⁹

“Üstte Tanrı, *altta yer bahsettiği için.*”¹⁴⁰

“Üstte Tanrı, *mukaddes yer, su, amcam kağanın devleti kabul etmedi olacak.*”¹⁴¹

Nasıl Göktürkler üze “*mavi gök*” diyerek sonsuz bir gökyüzü tasavvur etmişlerse asra yağız yir diyerek de yerin büyük bir derinlik olduğunu düşünmüşlerdir.¹⁴²

Uygurlar her ne kadar Mani dinini benimsemiş olsalar da Hunlardan kaldığı düşünülen ve hemen hemen bütün eski Türk topluluklarına yansıyan kâinat tasavvurunu sürdürmüşlerdir. Hükümdar otağı şeklindeki kozmolojik yapı varlığını devam ettirmiştir. Otağın orta direğini temsilen yedi cevherli bir sırik ya da sütun bulunmaktadır. Bu sırik ya da sütun sekiz köşeli olup dört ana yön ve dört ara yönü temsil etmektedir. Uygurlar yeryüzünü dört köşeli düşünmüş ve dünyanın etrafına dört büyük dağ yerleştirmişlerdi. Bu inancın Uygurlarda Maniheizm sonucunda ortaya çıkan dört ilahla alakalı olma ihtimali de mevcuttur.¹⁴³ Uygurlarda da yer-su kültü de görülmüştür. Ancak bir kısım Maniheist olan Uygurlar yeraltı dünyası ve özellikle cehennem motifi bakımından Şamanizm inancını benimsemiş Türklere benzer bir inanca sahip olmuşlardır. Zira Uygurların büyük şeytan tasviri şaşkıncı şekilde Erlik han modeli ile benzerlik göstermektedir. Tek farkı ise Uygurların büyük şeytanının dişi olmasıdır.¹⁴⁴

İslam Öncesi Türk Kozmogonisi

Kozmolojinin ayrılmaz parçası olan ve yaratılış mefhumunu bizlere anlatan kozmogoni bahsine fikir vermesi açısından son yapılan çalışmalarla Türk olduğu düşünülen Chou kozmogonisi ile başlayacağız. Ayrıca Türklerin çok geniş bir sahaya yayılarak yaşamaları, yazılı kaynakların azlığı, bize ulaşan kaynakların büyük bir kısmında başka kültürlerden bize aktarılmış olması, konu hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapmayı güçleştirmektedir. Fakat şu husus unutulmamalıdır ki; “*tarihin henüz bilinmeyen bir evresinde muhtemelen İç Asya’da bir Türk kültürü ve onun bir parçası olan Türk kozmolojisi ve kozmogonisi oluşmuş olmalıdır.*”¹⁴⁵ Chou kozmogonisinde başlangıçta yani henüz hiçbir şey mevcut değil iken “*Tao*” vardır. Bu mahiyeti bilinmeyen ilk sebeptir. Tao yol, usul manasına gelmektedir.¹⁴⁶ Evrenin teşekkülünün birinci adımında Tao’dan Adem yani çokluk, ondan da T’ai-chi denilen ilk monond meydana gelmiştir. Bu monondda şekil, nefes ve madde imkânlarına potansi-

¹³⁹ Kül Tigin Abidesi, Doğu 10-11; A. Bican Ercilasun, *a.g.e.*, s. 513.

¹⁴⁰ Bilge Kagan Abidesi, Kuzey 10; Ergin, *a.g.e.*, s. 61.

¹⁴¹ Bilge Kagan Abidesi, Doğu 35; Ergin, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁴² Hocaoglu, *a.g.t.*, s. 124.

¹⁴³ Hocaoglu, *a.g.t.*, s. 124-125.

¹⁴⁴ Bu şeytanın ürkütücü özellikleriyle erlik Han’ın benzerliği için bkz. Reşit Rahmeti Arat, *a.g.e.*, mısra 19-25, s. 24-25. Burada tasvir edilen “*dişi şeytan*” ile şaman ayinlerinde tasvir edilen “*Erlik Han’ın çirkin kızları*” arasındaki paralellik için bkz. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 76.

¹⁴⁵ Hocaoglu, *a.g.t.*, s. 36.

¹⁴⁶ Hocaoglu, *a.g.t.*, s. 59.

yel olarak mevcuttur. Bu potansiyel aktüel hale dönüştüğünde evrenin teşek-
kül safhasının ikinci safhasının ikinci kısmı başlamıştır. Bu ilk monond düa-
list kozmolojinin iki unsuru olan yaruk ve karang'a tesir etmiş ve onlardan
da beş unsur meydana gelmiştir ki bunlar su, ağaç, ateş, maden ve topraktır.
Bütün eşya bu beş unsurdan türemiştir.¹⁴⁷

Chou kozmogonisi her ne kadar bize bilgi veriyor olsa da tıpkı İsmail Taş'ın
ifade ettiği gibi Türklükleri kesin olmadığından dolayı bu kozmogonik sis-
tem sadece fikir vermesi açısından kullanılmıştır. Biz kozmogoni konusunu
Hunlardan itibaren başlatarak inceleyeceğiz. Çin yıllıklarının verdiği bilgilere
göre Hunlar her yıl bahar mevsiminde kendi atalarına, göğe, yere ve ruhlara
kurban sunmuşlardır. Ayrıca Hun Tan-hu'ları iki defa olmak üzere sabah
doğan güneşe, akşam da aya saygı göstermişlerdir. Bu bilgilerden hareketle
yukarıda bahsettiğimiz iki tip, üç parçalı kozmolojiden ikincisinin Hunlardaki
mevcudiyetinden bahsedebiliriz. Hunlara göre evrenin ilk unsuru Tan-hu'nun
da saygı gösterdiği göktür. İkincisi yer, üçüncüsü ise Tanrı tarafından seçilen
ve tahta çıkarılan Tan-hu'nun kendisidir.¹⁴⁸

Yaratma meselesinin kim tarafından meydana getirildiği konusunda Hun-
ların devamı niteliğinde olan Göktürk kozmogonisinde de bir belirsizliğin mev-
cut olduğu söylenmektedir. Göktürkler döneminden bizlere ulaşan ve mezar
taşı hüviyetinde olan Göktürk Abideleri'nde kozmogoni hakkında bilgi veren
en önemli ifade Kül Tigin ve Bilge Kagan abidelerinin girişinde bulunan "*Üstte
mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış*" ibare-
sidir.¹⁴⁹

İnsan merkezli kozmoloji tıpkı Hunlardaki gibi âlemin kadim olmadığını,
âlemi başka bir kudretin yarattığını; yaratılıştaki bir hiyerarşinin olduğunu, bu
hiyerarşinin önce gök, sonra yer ve en son insan olarak gerçekleştiğini gös-
termektedir. Buradaki en dikkat çekici husus ise evrenin bir başka güç yani
Tanrı tarafından yoktan yaratıldığı daha net anlaşılıyor olmasıdır.¹⁵⁰

Öte yandan Türklerde kendine has bir kozmogoninin mevcudiyeti çok bü-
yük bir önem arz etmektedir. Türk düşüncesinde böyle bir kozmogoniye sahip
olması kendine has bir düşünce sisteminin mevcudiyetini gösterir. Bugün
dünya üzerinde yeryüzünü idare eden iki çeşit düşünce sistemi vardır. Bunlar
Batı yani Hristiyan düşüncesi ile Doğu yani İslam düşüncesidir. Bu bağlamda
İslam öncesi dönemde iki farklı felsefeden yani doğu-batı dünyalarının felse-
felerinden bahsedebiliriz. Batı düşüncesi daha çok materyalist anlayışla olay-
ları ele almıştır. Tabiat taklit edilmiş ve mantık ile fayda çerçevesinde dünya
ele alınmıştır. Böylece bu düşüncenin bir mefhumu yoktur ya da bu mefhum
zayıftır. Bu bakımdan mantık dairesinde felsefesi ortaya çıkmıştır. Genelde
Doğu düşüncesi ise tabiattan kaçır, mesela yağmurun sebebini araştırmak
yerine, onu meçhul kuvvetlere atfederek işin içerisinden sıyrılır. Burada in-

¹⁴⁷ Hocaoğlu, a.g.t., s. 59.

¹⁴⁸ Taş, a.g.e., s. 23-24.

¹⁴⁹ *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 1; *Bilge Kagan Abidesi*, Doğu 2; Ergin, a.g.e., s. 9, 33.

¹⁵⁰ Hocaoğlu, a.g.e., s. 66.

sanlar bilmesi gerekenleri bilirler. Bu düşüncede dinin ruhani atmosferi hâkimdir, yani sadece bir iç bir muhteva mevcuttur. Eski Türk kozmolojisi ise bu bağlamda bu iki farklı anlayışın arasında yer alır. Türk düşüncesi ne Batı düşüncesi gibi tamamen ölçü ve mantıktan ibarettir, ne de her olayı dini vasıf içerisinde değerlendiren bir yapıya sahiptir. Türkler çok eski çağlardan bu yana devlet kurmuş, kavimleri idare etmişlerdir; bu bakımdan bir düşünceleri olması gerekir. Aksi durumda düşünceleri olmasa cihanşümül devletler kurarak bunları idare edemezlerdi.

Türk kozmogonisinde Tanrı'nın yeryüzündeki vekilleri söz konusudur. Buradan da Türk hükümdarı telakkisi ortaya çıkmıştır. Türk düşüncesine göre, Kagan Tanrı'nın seçip gönderdiği. Bu Tanrı'nın temsilcisi olma özelliği Asya Hun hükümdarlarının unvanı olan "Tanrı kut" tabirinde de kendisini göstermektedir. Bu durum Türklerden Çinlilere geçmiş, Çin hükümdarları da göğün oğlu olarak telakki edilir olmuştur. Bunun Türklerin etkisi ile olduğu açıktır, zira Çin inancında sema mefhumu olmayıp, tamamen yerleşiklere has bir dini sistem mevcuttur.

Göktürk halk inancı kurtla ilgili olmakla beraber, Türk devlet erkânı bu kozmogoniye inanmıyorlardı. Eski Türk halkı arasında çok yaygın olan kurt motifinin abidelerde tek bir satırda bile yer almaması bu durumdan kaynaklanmaktadır. Türk Kagan'ı bu abidelerde yaratılışı şöyle anlatmaktadır. "Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış."¹⁵¹ Burada şüphesiz kozmogoninin etraflıca izahından ziyade, bilindiği kabul edilen bu özelliği özetlenerek giriş yapılmıştır. Türk destanlarında da bu kozmogonik telakki yaygındır. Meselâ XIII. asırda oluşmaya başlayan ve dünyanın en uzun destanı olan Manas Destanı'nda "Yer yer oldukta, Su su oldukta, Kişioğlu yaratılmış" denmektedir. Bu durum XIII. asırda dahi eski kozmik düşüncenin yaşadığını göstermektedir. Bu düşüncenin Oğuz Kagan Destanı'nda mevcut olması gerekmektedir. Destanın Uygurca versiyonunun başı ve sonu kaybolduğu için bu durum anlaşılmaktadır.

Göktürk Abideleri'nde yaratıcı Tanrı göğü mekân olarak seçmiştir. Gök burada iki manadadır: ilk anlamda asil, necib ikincisinde mavi anlamındadır. Gök ile yer arasında ise üçüncü bir varlık olarak insanoğlu verilmiştir. Bu durumda abidelerde "İnsan oğlunun üzerine ecdadım Bumın Kağan, İstemi Kağan oturmuş."¹⁵² şeklinde ifade edilmiştir. Bu iki kişi Göktürk Devleti'nin kurucusu kardeşlerdir, yani insanları yönetmek için Tanrı tarafından tahta oturtmuşlardır. İnsanoğlunu idare etmek maksadıyla Tanrı Türkleri tayin etmiştir. Buna göre yeryüzündeki insanları Türk Bilge Kagan'ın ecdadı ve O idare edecektir. Kim olursa olsun başlarında Bumın Kagan'ın soyundan birisi bulunacaktır. Abide "Oturarak Türk Milleti'nin ilini töresini tutu vermiş, düzenleyi vermiş"¹⁵³ şeklinde devam etmektedir. Artık yeryüzü Türk'ün ülkesi olarak düşünülmektedir. Yeryüzündeki insanların ülkesi Türk ülkesi ve töresi

¹⁵¹ Kül Tigin Abidesi, Doğu 1; Ergin, a.g.e., s. 9.

¹⁵² Kül Tigin Abidesi, Doğu 1; Ergin, a.g.e., s. 9.

¹⁵³ Kül Tigin Abidesi, Doğu 1; Ergin, a.g.e., s. 9.

de Türk töresidir. İşte Türk hükümdarlarının vazife ve faaliyet şuurunun en keskin belirtisi budur. Başka hiçbir kavimde böyle bir şuur görülemez. Ancak Yahudiler kendilerini seçilmiş kabul ederler. Fakat bu seçilmişlik kendilerini diğer kavimlerden ayırmalarına sebep olmuştur. Türk düşüncesinde ise böyle bir ayırım yoktur, Türk töresini kabul eden herkes Türk kabul edilmiştir.

Türk tarihi, cihana Türk töresini yaymak isteyen bir fütuhatin tarihidir. Daimi bir mücadele ve hâkimiyet vardır. Bu mücadelelerde Türk kanı dökülür, topraklar ele geçirilir; fakat Türk sadece oraya hukuk ve nizam götürür, oradaki insanları korumakla yükümlüdür. Türk hükümdarları insanlığı Türk hukuku ve Türk töresinin altında toparlamak için çalışırlar, didinirler. Türk hâkimiyeti hep bu sebebe dayanır. Mo-tun bunun için gecesini gündüzüne katarak savaşmış, didinmiştir. Türk düşüncesine göre zaten bu durum kaganın görevlerindedir. Dünyayı tek bir nizam olan Türk nizamı altında toplamak Türk Kaganı'nın asli görevlerinin başında gelmektedir.

Kâinatın gök ve yerden oluştuğuna hemen hemen bütün Türk toplumlari inanmışlardır. Bu iki parça birbirini tamamlamaktadır ve aralarında İran dinlerinde olduğu gibi bir zıtlık veya çekişme mevcut değildir. Ayrıca bu ikiliye birde üçüncü olarak beşeri varlık insan eklenmektedir. İnsan kozmosu tamamlayıcı niteliktedir. Zira o dünyaya gelmeden önce bütün her şey hazırlanmıştır. Yaratılış sırası gök, yer ve de insandır.¹⁵⁴ Tanrı'nın mekânı olan göğün merkezi kutup yıldızdır ve tek parçadır. Yer ise dört veya sekiz köşeli düzlük olarak değerlendirilmiştir.¹⁵⁵

Kıyamet olarak adlandırılan ve dünyanın sonu olarak değerlendirilen düşünce klasik Türk kozmolojisinde mevcut olmadığı araştırmacılar tarafından dile getirilmektedir, fakat ölümden sonra hayatın varlığına inanan bir toplumun kıyamet algısının olmaması mümkün değildir. Türkler kâinatı gök, yer ve insan üçlemesinden ibaret olarak gördükleri için insanın toplumda oluşturduğu ve Türk sosyal zekâsının meyvesi olan devletin yok olmasını ölmek ve kıyamet olarak algılamışlardır. Bu durum Göktürk Abideleri'nde,

"Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk Milleti ilini töreni kim bozabilecekti? Türk Milleti, vaz geç, pişman ol! Disiplinsizliğinden dolayı, beslenmiş olan bilgili kağanınla, hür ve müstakil iyi iline karşı kendin hata ettin, kötü hâle soktun. Silâhlı nereden gelip dağıtarak gönderdi? Mızraklı nereden gelerek sürüp gönderdi. Mukaddes Ötüken ormanunun milleti, gittin. Doğuya giden, gittin. Batıya giden, gittin. Gittiğin yerde hayrın şu olmalı: Kanın su gibi koştı, kemiğin dağ gibi yattı. Beylik erkek evlâdın kul oldu, hanımlık kız evlâdın cariye oldu. Bilmediğin için, kötülüğün yüzünden amcam, kağan uçup gitti."¹⁵⁶

şeklinde ifade edilmiştir. İfadelerden de anlaşılacağı üzere tıpkı kâinatın yaratılışında olduğu gibi kıyamet algısında da önce gök basacak sonra yer deline-

¹⁵⁴ Hocaoğlu, a.g.t., s. 66-67.

¹⁵⁵ Esin, a.g.e., s. 39.

¹⁵⁶ *Kül Tigin Abidesi*, Doğu 22, 23, 24; Ergin, a.g.e., s. 17.

cektir. Bu durumun eşdeğeri ise yine ifadelerden anlaşıldığı gibi devletin yok olmasıdır. Ayrıca “Ötüken yerinde oturup kervan, kabile gönderirsen hiçbir sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın.”¹⁵⁷ ifadesiyle de Ötüken ormanının devletin merkezi olması gerektiğini vurgulamıştır. Türk kozmolojisinde dört yönün birleştiği ve dünyanın merkezi olan bu mevki aynı zamanda Kutup Yıldızı’nın tam altıdır. Kutup Yıldızı ise göğün merkezidir, Gök Tanrı’nın mekânıdır ve Tanrı’nın temsilcisi olan Kagan burada oturmalıdır. Bu bakımdan burada oturdukları süre de devletin yıkılmayacağı, Türk Milleti’nin yok olmayacağı, dolayısıyla kıyametin kopmayacağı düşünülmüştür.

Sonuç

Tarihin bilinmeyen bir döneminde ismini bilmediğimiz bir peygamber tarafından Türklere tebliğ edilen Gök Tanrı inancı Türk düşüncesinin temellerinden birisini oluşturmuştur. Bozkır kültürü olarak adlandırdığımız temelinde at, demir, coğrafya ve dinin bulunduğu hareketli yaşam tarzında kendilerine has inançlarıyla kendilerine özgü kâinat algısı, düşünce yapısı ve değerler silsilesi oluşturan Türkler bütün her şeyin merkezine kendi toplumunu koymuş, toplum merkezli bir düşünce yapısı oluşturarak dünyayı anlamlandırmışlardır. Bu düşünce ve zihin dünyası, kâinat algısı ile nasıl yaratıldığı tasavvurunun da esasını teşkil etmiştir. Eski Türk insanı kâinatın düzeniyle devletin işleyişini aynı tuttuğundan devletin yok olmasını kıyametle bir görmüştür.

Kaynaklar

- AHMETBEYOĞLU, Ali: *Avrupa Hunları*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.
_____: “Madara Kaya Kabartması ve Kitabeleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı*, Sayı: 35, İstanbul 1994.
- ARAT, Reşit Rahmeti: *Eski Türk Şiiri*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- BALKAYA, Adem: “Kozmogoni Anlatılarında Dikotominin Nesnelere”, *Turkish Studies*, Sayı: 7/4, Ankara 2012.
- BOZKURT, Fuat: *Türklerin Dini*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.
- BULUÇ, Sadettin: “Şaman”, *İA.*, Cilt: XI, s. 310-335.
- ELİADE, Mircea: *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 3*, Çev. Ali Berkay, Alfa Yayınları, İstanbul 2017.
- _____: *Şamanizm*, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitapevi, İstanbul 2006.
- _____: *Dinler Tarihinin Giriş*, Alfa Yayınları, İstanbul 2017.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican: *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergah Yayınları, İstanbul 2016.
- ERGİN, Muharrem: *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2010.
- ESİN, Emel: *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2006.
- GÖKALP, Ziya: *Türk Medeniyet Tarihi*, Hazırlayan: Yusuf Çotuksökmen, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2008.

¹⁵⁷ *Kül Tigin Abidesi*, Güney 8; Ergin, a.g.e., s. 5.

İLGEN, Abdulkadir: “Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı”, *İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset Konferansları 49. Kitap, Prof. Dr. Turan Yazgan’a Armağan Özel Sayısı*, İstanbul 2005.

GUMİLEV, Lev Nikolayevic: “Eski Türk Dini”, *Türk Kültürü*, Çev. H. Güngör, Sayı: 337, Yıl: XXXII.

_____ : *Eski Türkler*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

GÜNAY, Ünver - GÜNGÖR, Harun: *Türklerin Dini Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2009.

GÜNGÖR, Harun: “Türklerde Din ve Düşünce”, *Türkler*, Cilt: III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

_____ : *Türk Budun Bilimi Araştırmaları*, Kıvılcım Yayınları, Kayseri 1998.

HOCAOĞLU, Durmuş: *Türk-İslâm Düşüncesi ve Modern Fizikte Kozmos*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1994.

İbn Fadlan Seyahatnamesi, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.

İNAN, Abdülkadir: *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

_____ : *Eski Türk Dini Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976.

KAFESOĞLU, İbrahim: *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.

_____ : *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005.

_____ : *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitleri, Görüşler, Mülhazalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.

KARAKAŞ, Selim: “Türklerin Orijinal Dinleri Meselesi”, *Gaziantep University Journal of Social Science*, 13 (2), 2014.

KARANÜRSEL, Alım: “Türklerde Mezar Geleneği”, *Türkler*, Cilt: III, Yeniçağ Yayınları, Ankara 2002.

KAŞGARLI MAHMUD: *Divanu Lügati’t Türk*, Cilt: I-III, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1885.

KENAN, Mermer: “Doğu-Batı Ayrımı İzinde Dualite Meselesine Bir Yaklaşım”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, 4 (8), Temmuz-Aralık 2010.

KIYAK, Abdulkadir: “Türk Kültüründe Gök İle İlgili İnanışlar”, *Hikmet Yurdu*, Cilt: 3, Sayı: 6, Yıl: 3, Temmuz-Aralık, Malatya 2010.

KOCABAŞ, Yıldız: “Türklerde Ölü Gömme Geleneği”, *Türkler*, Cilt: III, Yeniçağ Yayınları, Ankara 2002.

Kur’an-ı Kerim.

KUZGUN, Şaban: *Dinler Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.

OCHİROVA, Bairma: *Türk ve Buryat Efsanelerinde Dağ Kültü*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2013.

ONAY, İbrahim: *Bozkır Kültürü Çerçevesinde İnsan Unsuru*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004.

ORKUN, Hüseyin Namık: *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

ÖGEL, Bahaeddin: *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2011.

ROUX, Jean-Paul: *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2003.

_____ : *Eski Türk Mitolojisi*, Çev. Mustafa Yaşar Sağlam, Bilge Su Yayınları, Ankara 2011.

SAKAOĞLU, Saim - DUYZMAZ, Ali: *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*, İstanbul 2003.

TANYU, Hikmet: *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1986.

TAŞ, İsmail: *Türk Düşüncesinde Kozmoloji-Kozmogoni*, Kümen Yayınevi, Konya 2002.

TAŞAĞIL, Ahmet: "Türkler Tarafından Şereflendirilen Bir Moğol Ruhı 'Umay'", *Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 2, İstanbul 1995.

TEKİN, Talat: *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

TÜMER, Güney - KÜÇÜK, Abdurrahman: *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1988.

ÜLGEN, Hilmi Ziya: *Türk Tefekkür Tarihi*, YKY Yayınları, İstanbul 2013.

YILDIRIM, Kürşat: "Erken Tabgaç (T'o-pa) Tarihinin Ana Hatları (Wei Shu'nun İlk Bölümüne Göre)", *Turkish Studies*, Cilt: 7, Sayı: 3, Ankara 2012.

YÜSUF HAS HÂCİB, *Kutadgu Bilig I: Metin*, Çev. R.R. Arat, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1947.